

OSMANLI YÖNETİMİNDE KUDÜS

-İDARE, TOPLUM, EĞİTİM VE İMAR
FAALİYETLERİ ÖZELİNDE BİR İNCELEME-

FEYZA BETÜL KÖSE

Osmanlı Yönetiminde Kudüs

-İdare, Toplum, Eğitim ve İmar Faaliyetleri
Özelinde Bir İnceleme-

Feyza Betül Köse

Kitap Adı	:	Osmanlı Yönetiminde Kudüs -İdare, Toplum, Eğitim ve İmar Faaliyetleri Özelinde Bir İnceleme-
Yazar	:	Doç. Dr. Feyza Betül Köse
ISBN	:	978-625-7617-58-1
SAMER Yayınları	:	127
Dizgi & Kapak	:	SAMER
Yayın Koordinatörü	:	Arş. Gör. Asım Sarıkaya

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

SAMER Yayınları

Adres : KSÜ Avşar Kampüsü

Onikişubat/Kahramanmaraş

İletişim : 0344 300 47 59

e-posta : samer@ksu.edu.tr

Kahramanmaraş-2024

Bu kitap, “Osmanlı Yönetiminde Kudüs” adlı yüksek lisans tezinin gözden geçirilmiş yayın halidir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	7
------------	---

- GİRİŞ -

Şehrin Kısa Siyasî Tarihi	10
---------------------------------	----

- BİRİNCİ BÖLÜM - İDARÎ YAPI

1. Osmanlı Yönetiminin Örgütlenmesi.....	16
2. Mülki Yönetim	18
3. Rıdvânîler, Ferrûhîler, Turabaylar Gibi Yerli Ailelerin Yönetimdeki Etkinlikleri	19
4. Şehir Yönetimi.....	24

- İKİNCİ BÖLÜM - TOPLUMUN YAPISI VE KURUMLARI

1. Toplum Ve Dinî Kurumları.....	28
2. Müslümanlara Ait Vakıf ve Benzeri Kurumlar	42

- ÜÇÜNCÜ BÖLÜM - EĞİTİM KURUMLARI VE FAALİYETLERİ

1. Müslümanlara Ait Kurumlar	52
2. Hristiyan ve Yahudilerin Eğitim-Öğretim Kurumları	60
3. Kütüphaneler	70

- DÖRDÜNCÜ BÖLÜM - İMAR FAALİYETLERİ

1. İnşâ Çalışmaları.....	75
1.1. Surların Yeniden İnşâsı.....	75
1.2. Sivil Ve Askerî Yapıların İnşâsı	81
1.3. Dinî Yapıların İnşâsı.....	84
2. Onarım ve Yenileme Çalışmaları	85
2.1. Kubbetü's-Sahra'nın Onarımı.....	85
2.2. Mescid-i Aksâ'nın Onarımı	88
2.3. Su Hatlarının Yenilenmesi ve Onarımı.....	90
2.4. Dinî Yapıların Onarımı	91
SONUÇ.....	97
KAYNAKÇA	101

KISALTMALAR

A.DVNS.MHM.d: Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defteri

A.MKT.MVL: Sadâret Mektubî Kalemî Meclis-i Vâlâ Evrâkı

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

C.BLD: Cevdet Tasnifi Belediye

C.EV: Cevdet Tasnifi Evkâf

C.ML: Cevdet Tasnifi Maliye

DH.MKT: Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemî

HAT: Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi

İ.DH: İrâde Tasnifi Dâhiliye

İ.EV: İrâde Tasnifi Evtâf

İ.HUS: İrâde Tasnifi Husûsî

İ.MMS: İrâde Tasnifi Meclis-i Mahsûs

İ.MVL: İrâde Tasnifi Meclisi Vâlâ

İ.ŞD: İrâde Tasnifi Şurây-ı Devlet

Y.A.HUS: Yıldız Sadâret Husûsî Mârûzat Evrâkı

Y.PRK.UM: Yıldız Perakende Evrâkı Umûmî

ÖNSÖZ

Üç kitabî dinin mensuplarının uzak geçmişten itibaren yerleştikleri ve buna dayanarak egemenlik hakkı iddia ettikleri bir şehir olması hasebiyle Kudüs'ün, dünya gündeminde olmadığı zamanlar yok gibidir. Şehre dair her çalışma, onun üzerindeki hak iddiaları açısından bir anlama sahiptir. Öte yandan bugünü, geçmiş üzerinden tasarlamak ihtiyacı ve şehrin tarihine sıklıkla atıflar yapılması, Kudüs'ün geçmişini aslında güncel bir zaman dilimi haline getirmiştir. Bugün dünyanın en hareketli coğrafyalarından biri ve aynı zamanda bir soykırımın yaşandığı bölge olması, tüm Filistin topraklarının ve asıl hedef olarak belirtilen Kudüs'ün tarihini, gündeme doğrudan etkisi olması bakımından mühim hale getirmiştir. Şehir tarihi çalışmaları içerisinde Kudüs'ün ayrı bir yeri olduğuna dair kanaatimiz, bu durumdan kaynaklanmaktadır.

Osmanlının Kudüs'ten çekildiği 1917 yılı akabinde yaşananlar ve kısa bir süre sonra kurulan İsrail'in şehirde diğer unsurları tanımadan hâkimiyetini yayma çabaları, bölgenin aradığı huzur ve güven ortamının esasen Osmanlıda var olduğunu düşündürmektedir. Bu düşüncenin tarihî açıdan doğruluğunu tespit etmek, dört asır süren Osmanlı dönemini tetkikle mümkündür. Kudüs'ün 1516-1917 arasında geçirdiği bu dört asrı belirli açılardan inceleyen çalışmamızın çıkış noktası, bu kanaatimizdir.

Çalışmamızda şehrin idarî yapısını, toplumunu, eğitim ve imar faaliyetlerini ele aldık. Tüm bölümlerde, ele alınan konunun geçmişi ile devamlılığının olup olmadığını inceleyerek Osmanlının bu alanlardaki

müdahalelerinin keyfiyetini anlamaya çalıştık. Yabancı güçlerin şehirdeki kurumsallaşma ve egemenlik çabalarını da irdeleyerek merkezî yönetimin bu husustaki adımlarını ve bu adımların sahadaki karşılığını ortaya koymaya gayret ettik. Bütünü değerlendirildiğinde çalışmamızın, Osmanlı idaresinin şehrin ehemmiyeti konusundaki düşüncesini görmek ve bugünkü algımız ile karşılaştırmak imkanını ortaya çıkardığı kanaatindeyiz.

Çalışmamın yayımlanması vesilesiyle, İslâm tarihine olan ilgimi fark edip bu yönde okumalar için bana lisans öğrenciliğimden itibaren kıymetli zamanını ayırma lütfunda bulunan, geniş entelektüel birikiminden ve şahsî kütüphanesinden istifade etmiş olmayı nimet bildiğim Prof. Dr. Asri Çubukçu ve çalışma sürecinde desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Bahattin Kök hocalarımı rahmetle yâd ediyorum. Çalışmanın hazırlanmasını destekleriyle mümkün kılan annem Müslime Başar ve babam Sadettin Başar'a ve eşim Mustafa Köse'ye minnettarım. *Osmanlı Yönetiminde Kudüs'* ün yayımlanmasını üstlenen SAMER Yayınlarına emeklerinden dolayı teşekkür ediyorum.

Feyza Betül Köse
Kahramanmaraş / 2024

- GİRİŞ -
ŞEHRİN KISA SİYASÎ TARİHİ

Kudüs, günümüzde dünya kamuoyunu meşgul ettiği gibi geçmişte de Müslüman, Yahudi ve Hristiyanlar arasında sürekli nüfuz yarışlarına sahne olması hasebiyle dikkatlerin yoğunlaştığı bir nokta olmuştur. Her üç dinin mensupları da kutsal kabul ettikleri bu şehirde hükümlan olmayı arzulamışlar ve bu hedefe ulaşabilmek için çeşitli plan ve projeleri uygulamaya koymuşlardır. Ortadoğu’da bugün yaşananları geçmişten bağımsız düşünmek değerlendirmelerimizi eksik bırakacaktır.

Kudüs şehri ile ilgili ilk kayıtlar M.Ö. XIX-XVIII. yüzyıl Mısır metinlerinde yer almaktadır.¹ Şehir için eskiden beri kullanılan isimlerin neredeyse tamamı “barış” anlamı içermekte² ve “Kudüs” ile aynı anlama gelmektedir.³ Şehrin kurucuları Kenanlıların bir kolu olan Yebûsîlerdir.⁴ M.Ö. XII. yüzyılda Mısır’daki Yahudilerin Hz. Musa’nın liderliğinde bölgeye göçleri bu toprakların semavi din mensupları ile olan ortak tarihinin başlangıcını teşkil etmiştir. Hz. Davud’un M.Ö. XI. yüzyılda şehri ele geçirerek burasını krallığına başkent yapmış olması ile de tarihteki ilk Yahudi

¹ Bu metinlerde Kudüs için “Urusalim” kelimesi kullanılmıştır. *Kudüs Tarihi Belge*, 18.

² Bu ismin farklı türlerinin –Yürüşalim, Orsaleml, Orossaleml, Roshalm, Roshilem, Shalem, Shalum- “barış” anlamına geldiği kaynaklarda yer almaktadır. Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, 6.

³ Kudüs-Tarihi Belge, 18.

⁴ Ataöv, *Kudüs ve Devletler Hukuku*, 4; Franken, “Jerusalem in the Bronz Age 3000-1000 BC”, 11.

devleti kurulmuştur. Hz. İsa'nın ve Hristiyanlığın bu topraklarda ortaya çıkması,⁵ şehrin Merkad-i İsa Kilisesi ve Tapınak Dağı gibi pek çok mekana ev sahipliği yapması, Kudüs'ün Hristiyanlar için önemini açıklamaktadır. Roma, Bizans⁶, İran⁷ egemenliklerini yaşayan Kudüs 638 yılında İslam topraklarına katılmıştır. Emeviler döneminde Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahra'nın inşâsı şehrin İslamî dönemde yaşadığı en önemli gelişmelerdendir.⁸ Abbasi (750), Tolunoğulları (878),⁹ İhşidiler (933), Fatımiler (969),¹⁰ Selçuklu (1071)¹¹ ve tekrar kısa süreli Fatımî (1098) yönetimlerini yaşayan Kudüs, XI. yüzyıl sonlarından itibaren Haçlı Ordularının hedefi oldu. Filistin topraklarında 1099 yılında kurulan Latin Krallığı'nın başkentliğini yapan şehir, 1187'de Selahaddin Eyyûbî'nin fethine kadar Haçlıların hâkimiyetinde kaldı.¹² 1193'te Selahaddin'in vefatından sonra Eyyûbî Devleti'nin siyasî yapısının bozulması Kudüs'ü de etkiledi ve Kudüs bir kez daha, 1244 tarihinde Haçlıların eline geçse de 1260 yılında Moğollara karşı mücadele verdikleri 'Ayn-ı Câlût Savaşı sonucunda Memluklerin Suriye-Filistin bölgesini ele geçirmeleri ile Müslüman topraklarına katılmıştır. Memlukler¹³ döneminde istikrar ve refah dönemi yaşayan Kudüs 1516 yılında, Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sırasında Osmanlıların hâkimiyetine girdi ve yaklaşık dört yüz yıl süren Osmanlı hâkimiyeti sırasında inişli çıkışlı günler yaşadı.

Osmanlı, adeta bir mozaik oluşturan farklı milletlere mensup tebaası ile hükmettiği topraklarda idaresi süresince genel olarak hoşgörü ve huzurun

⁵ Harman, "Kudüs", 325; Koçsoy, "Türk Tarihi Kronolojisi", 73; *Kudüs-Tarihi Belge*, 21.

⁶ Kudüs'ün bu dönemleri için bkz. Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", 75-104.

⁷ Buhl, "Kudüs", 955.

⁸ Avcı, "Kudüs (Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar)", 327.

⁹ Yıldız, "Ahmed b. Tolun", 142; Özkuyumcu, "Tolunoğulları", 234; Mahmûd, *Târîhu'l-Kuds*, 231.

¹⁰ Seyyid, "Fâtımiler", 230; Mahmûd, *Târîhu'l-Kuds*, 232.

¹¹ Kayhan, "Selçuklu-Fatımî Halifeliği İlişkileri", 756.

¹² Bkz. Demirkent, "Kudüs (Haçlılar Dönemi)", 329-332.

¹³ Bkz. Little, "Jerusalem under the Ayyubids and Mamluks, 1187-1516", 177-199; Tomar, "Kudüs (Memlukler Dönemi)", 332-334.

hâkim olduğu günleri yaşatmıştır. Bu yönüyle burası günümüz araştırmacılarının yoğunlaştığı bir çalışma alanıdır. Bu genel kabulün istisnalarından biri de XIX. yüzyıl sonrası Kudüs'tür. Zira şehirde Osmanlının bir arada yaşama tecrübesini gölgeleyen gelişmeler günden güne belirginleşmiştir. Bir taraftan çeşitli Hristiyan mezheplerinin kendi aralarında, diğer taraftan farklı dinlerin mensupları arasında yaşanan yoğun mücadeleler toplumun neredeyse tüm kesimlerine gerilim olarak yansımıştır. Bu yönüyle XIX-XX. yüzyıl Osmanlı Kudüs'ü geniş coğrafyalardaki nüfuz ve iktidar mücadelelerinin mikro ölçekte tecrübe edildiği bir alan olarak bereketli hilalin merkezi olmaktan çok uzaklaşmıştır.

- BİRİNCİ BÖLÜM -
İDARÎ YAPI

Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlıların Mısır üzerine başlattıkları sefer sırasında Kudüs Osmanlı yönetimine girdi. Osmanlı-Memluk orduları 24 Ağustos 1516 tarihinde Mercidâbık'ta karşılaşp savaş Osmanlıların lehine sonuçlandıktan sonra Osmanlı ordusu Şam'a gelerek kışı geçirmek üzere buraya yerleştirildi. 28 Eylül-16 Aralık tarihleri arasında yaklaşık seksen gün Şam'da kalındı.¹⁴

Yavuz Sultan Selim Şam'da iken Sinan Paşa bir grup asker ile Gazze yöresine gitti. Gazze'de bulunan Canbirdi Gazali ile Şeria mevkiinde karşılaşan Sinan Paşa galip oldu. 21 Aralık 1516 tarihinde gerçekleşen ve Han Yunus adı verilen bu savaş ile Gazze, Calculiye, Remle ve Kudüs Osmanlı yönetimine girdi.¹⁵ Kudüs'teki Osmanlı yönetimi 1831-1840 yıllarında gerçekleşen Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemi hariç Aralık 1917'ye kadar yaklaşık dört asır devam etti.¹⁶

¹⁴ Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, 7.

¹⁵ Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, 7; Miroğlu, "Yavuz Sultan Selim", 307.

¹⁶ Aseli, "Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)", 335.

1. OSMANLI YÖNETİMİNİN ÖRGÜTLENMESİ

Beylerbeyilik, sancak, kaza ve nahiyelerden ibaret olan Osmanlı taşra teşkilat düzeni, Bilâdü's-Şam'ın alınmasından sonra, bu bölgede de aynı şekilde tatbik edilmişti.¹⁷ Kudüs bölgesinin Osmanlı hâkimiyetine alınması, idarî yapıda büyük bir değişiklik meydana getirmemiş ancak mülkî-idârî taksimat yeni bir isimle yani "velaye" terimiyle anılmaya başlamıştı.¹⁸

Osmanlılar tarafından fethedilen topraklarda iki eyalet kuruldu. Halep ve Şam merkez olmak üzere sancak teşkilatı oluşturuldu, Kudüs de bir sancak olarak, Gazze, Nablus ve Safed ile birlikte Şam eyaletine bağlandı.¹⁹ Yavuz Sultan Selim Kudüs Sancağı'nın yönetimini Evrenesoğlu İskender Bey'e,²⁰ kadılığını ise Molla Ahfeşzade'ye²¹ verdi. Orta Filistin'i içine alan Kudüs sancağının sınırları içine el-Halil (Hebron) ve çevresindeki köyler de dahil edilerek²² sancağın bağlı olduğu Şam Eyaleti'nin Beylerbeyliği ise Padişah'ın Mısır dönüşü sırasında 15 Şubat 1518 tarihinde Canbirdi Gazalî'ye tevdi edildi.²³ 1520'de Canbirdi Gazalî'nin kısa süren ayaklanması Kudüs ve çevresini pek fazla etkilemese de²⁴ bu isyan bölgede bazı değişikliklere yol açmıştı. Zira isyandan hemen sonra Şam Beylerbeyliğinde yeni düzenlemeler yapılmış, merkeze rakip olabilecek idarî yapıda değişikliklere gidilerek Kudüs, Gazze ve Safed ile birlikte Şam'dan ayrılarak her birinin başına merkezden sancakbeyleri tayin edilmiş ve böylece Suriye'de dolaylı yönetimin son bulmuştur.²⁵

¹⁷ Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdari Taksimatı", 352.

¹⁸ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, II, 1177.

¹⁹ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, II, 1177; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuat*, I, 141; *Kudüs Tarihi Belge*, 25; Zeevi, *Kudüs*, 44; Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 202-203.

²⁰ Solakzade Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzade Tarihi*, II, 58; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 9/2, 493; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, II, 486.

²¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 9/2, 493.

²² Aseli, *Jerusalem under the Ottoman*, 203.

²³ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, II, 1177; Emecen, "Canbirdi Gazâlî", 142.

²⁴ Emecen, "Canbirdi Gazâlî", 142; Öztürk, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", 334.

²⁵ Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdari Taksimatı", 373.

Osmanlı yöneticileri fetihten kısa bir süre sonra yeni fethedilen topraklar üzerindeki eyaletlerin ve sancakların sınırlarını çizmeye başladılar. Tahrir memurları kasaba ve köyleri tarayarak her hanenin gelirini ve vergisini hesaplayıp kayıtlara geçirdiler. Yeni sancaklar genel olarak tımar denilen, daha da küçük artı hasılat birimlerine bölündü. Eyalet yönetimi bir süvari birliği olarak yapılarak her sipahi grubunun başına bir bölükbaşı getirildi. Bu bölükbaşına genellikle daha büyük mülk verilir ve kendisi de sancak beyinin emrinde olurdu.²⁶

Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait olan ve 933/1517 tarihinden başlayarak idarî birimleri ve yöneticilerini sıralayan bir listeye göre Kudüs Sancağı, Kudüs ve el-Halil nahiyelerine ayrılmıştı ve bu iki şehir aynı zamanda nahiye merkeziydi.²⁷

XVII. yüzyılın başlarında (1617) Kudüs'ü ziyaret eden Evliya Çelebi, Kudüs sancağının arpalık olmak üzere vezaret olduğunu, Padişah katından 257.485 akçe olmak üzere has ile verildiğini, 9 zeameti ve 106 tımarı bulunup yıllık 40.000 kuruş geliri olan Paşasının beş yüz askerle Şam Emirü'l-Haccı olup hacıları Şam'a götürmede öncülük ettiğini belirtmektedir.²⁸ Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği bu tımarlar daha çok hizmet tımarları olup askerî nitelikli değildir.²⁹

XVIII. yüzyılda genel olarak Kudüs'ün şartlarının ağırlaştığı görülmektedir. 1702'de Kudüs sancak beyi tayin edilen Muhammed Paşa'nın vergileri artırması ve vergi toplamadaki katı tutumu Nakibüleşraf Muhammed Hüseyin öncülüğünde bir isyana sebep oldu ve yönetim iki yıl boyunca fiilen Nakibüleşraf'a geçti. Bu isyan, 1705'te Şam Eyalet Valisi tarafından askerî güç kullanılarak bastırılabilirdi.³⁰

²⁶ Zeevi, *Kudüs*, 41.

²⁷ Singer, *Kadılar, Kullar ve Kudüslü Köylüler*, 10.

²⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 9/2, 493.

²⁹ Öztürk, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", 328.

³⁰ Aseli, "Kudüs", 335.

XVIII. yüzyılın ortalarında Kudüs kısa bir süreliğine Şam'dan bağımsız ve bir mutasarrıf tarafından yönetilen eyalet statüsüne girdi. 1757 yılında Gazzeli Hüseyin b. Mekkî yaklaşık bir yıllık bir süre için Kudüs mutasarrıflığı görevini üstlendi.³¹ 1807-1826 yılları arasında Kudüs çeşitli isyanlara sahne oldu. Bu isyanlar bastırılabilirdi de bölgede huzursuzluğu yol açtı. Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Paşa'nın 1831-1840 yıllarını kapsayan idaresinden sonra Osmanlı yönetime tekrar geçen Kudüs³² 1841-1865 yılları arasında Sayda eyaleti ve yine aynı tarihte Sayda ve Şam eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Suriye vilayeti içinde yer aldı. 1872-1917 döneminde ise müstakil mutasarrıflık statüsü verilerek doğrudan merkezi hükümete; mali açıdan önce Halep, 1860'ların ikinci yarısından itibaren de Şam defterdarlığına bağlanmıştı.³³ 1873'te bağımsız bir sancağa dönüştürülen şehrin valisi İstanbul otoritesine doğrudan tâbi oldu.³⁴

2. MÜLKİ YÖNETİM

Kudüs'te yönetimin başı olan Sancak Beyi veya Mîr Liva³⁵ sancaktaki en rütbeli askerî-bürokratik yetkili konumundaydı.³⁶ Askerî görevleri, kamu nizamını korumak ve savaş zamanlarında sancak kuvvetlerinin silahlanmasında kılavuzluk etmekte.³⁷ Genellikle Osmanlı Türklerinden olan Sancak Beyi'nin kâhya denilen bir yardımcısı, bir kâtibi ve bir tercümanı olurdu.³⁸ Sancak Beyi, Kudüs kentindeki pazar vergileri ve para cezaları ile tarımsal vergilerden oluşan gelirini vekilleri (mendub) aracılığı ile toplardı.³⁹

³¹ Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 203.

³² Altındağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı*, 54; Aseli, "Kudüs", 335.

³³ Aseli, "Kudüs", 335.

³⁴ Dieckhoff, "Birlik ve Bölünme Arasında Arap Cemaati", 190.

³⁵ Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 203.

³⁶ Singer, *Kadılar, Kullar ve Kudüslü Köylüler*, 34.

³⁷ Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 203.

³⁸ Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 203.

³⁹ Singer, *Kadılar, Kullar ve Kudüslü Köylüler*, 34.

Kudüs valiliğinin bir tecrübe yeri olması nedeniyle XVII. yüzyılda Nablus ve Gazze valilerinin Kudüs yönetimine getirildikleri de olmuştu. Örneğin, Nablus Valisi Muhammed b. Faruk 1625-1626 yıllarında Kudüs'ü yönetmişti. 1660 yılında şehrin yönetimi Gazze'nin Arap asıllı valisi Hüseyin b. Hasan el-Gazzevî'ye verilmiş ancak o, yetkilerini oğlu İbrahim'e devretmişti.⁴⁰ 1810 yılında Sayda Valisi Süleyman Paşa bölgedeki Vehhâbî tehlikesine karşı Kudüs sancakbeyliğine getirilmişti.⁴¹

3. RIDVÂNÎLER, FERRÛHÎLER, TURABAYLAR GİBİ YERLİ AİLELERİN YÖNETİMDEKİ ETKİNLİKLERİ

Bölgeyi fetihlerinden sonra Memluk hanedanını anımsatan bir idarî sistemle, Osmanlıların atadığı yönetici aileler Kudüs ve çevresinde egemenlik sağladılar. Bu ailelerin yönetimi tevarüs yoluyla bir asırdan fazla bir süre devam etti. Şam eyaletinin güneybatı sancaklarında iktidara gelen üç ümera hanedanı olan Rıdvan, Turabay ve Ferruh hanedanları, bu sancakları XVII. yüzyılın sonuna kadar yönettiler.⁴²

Bölgedeki tüm hanedanların en itibarlı ve etkili olanı Rıdvan hanedanı idi.⁴³ Hanedanın kurucusu, Kanuni Sultan Süleyman'ın devşirme sistemi ile Enderun'da eğitilmiş ve Osmanlı yönetiminde yüksek bir mevkiye gelmiş olan bir kapıkulu, Kara Şahin Mustafa Paşa idi.⁴⁴ 951 (1544-1545) yılında Erzurum Beylerbeyliğine, 955 (1548) yılında Diyarbekir Beylerbeyliğine tayin edilmiş, görev süresi sona erince Şehzade Bayezid'in lalası olmuştu.⁴⁵ Daha sonra Gazze Beyliği'ne getirilmiş, 970 (1562-1563)'te Mısır valisi atanıp üç yıl sonra görevden alınmıştır. Bu olaydan kısa bir süre sonra ölen Mustafa Paşa'nın yerine, hanedana adını veren ve babası hayatta iken Yemen

⁴⁰ Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 213.

⁴¹ Aseli, "Kudüs", 335.

⁴² Zeevi, *Kudüs*, 44.

⁴³ Zeevi, *Kudüs*, 45.

⁴⁴ Mehmet Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 1210.

⁴⁵ Heyd, *Ottoman Document on Palestine 1552-1615*, 41-42.

defterdarı olan oğlu Rıdvan Paşa, Gazze Sancak Beyi oldu. 972 (1564/1565)'de Yemen Beylerbeyi atanıp 974 (1566/1567) tarihinde azledilen Rıdvan Paşa, bir süre sonra tekrar Gazze Beyi oldu. Sonraki dönemde sırasıyla Habeş Beylerbeyi, Bağdat Beylerbeyi ve Diyarbakır Valisi olan Rıdvan Paşa 990 (1582) yılında Anadolu Beylerbeyliğine getirildi, üç yıl sonra 993 (1585)'te vefat etti.⁴⁶ Rıdvan'ın erkek kardeşi Behram Paşa da Diyarbekir Beylerbeyliğinden sonra 957 (1557)'de Bağdat Beylerbeyliğine getirilmiş, kısa bir süre sonra bu görevinden azledilerek Rumeli Beylerbeyliğine atanmıştı.⁴⁷ Bir süre Nablus'un yöneticisi olarak hac emirliğine getirilen Behram Paşa, Kudüs Sancak Beyi ve Ferruh hanedanının kurucusu Çerkes asıllı bir memluk olan Ferruh'un mevlası idi. Behram'ın oğulları ve Memlukleri, XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Ferruh ile işbirliği halinde Nablus Sancağı'nı idare etmeyi sürdürdüler. Rıdvan'ın oğlu Ahmet Paşa, Gazze Sancağı'nı bazı dönemlerde Kudüs ve Nablus ile birlikte olmak üzere otuz yıldan fazla yönetmiş ve çoğu kez hac emirliği görevini deruhte etmişti.⁴⁸

Rıdvan Paşa'nın torunu "Arap" lakaplı Hasan Paşa Trablusşam Beylerbeyliğine getirildi ancak bir süre sonra bu görevden alındı.⁴⁹ Arap Hasan'ın, ailesinin servetini yeniden çoğaltmayı başaran oğlu Hüseyin Paşa, babası hayatta iken Kudüs ve Nablus Sancak Beyi ve Emîru'l-Hâc olarak tayin edildi. Babasının vefatı üzerine de Gazze Sancak Beyliğine getirildi. Hüseyin Paşa, oğlu İbrahim'i reşit olduğunda Kudüs Sancak Beyliğine daha sonra da ailenin kalesi olan Gazze'nin yönetimine getirdi. 1660-61 senesinde İbrahim, Lübnan'daki Dürzîlere karşı düzenlediği bir sefer sırasında öldürülünce babası Gazze'nin denetimini yeniden ele aldı. Hüseyin'in ölümünden sonra

⁴⁶ Mehmet Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, V, 1387.

⁴⁷ Mehmet Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, II, 366.

⁴⁸ Zeevi, *Kudüs*, 46.

⁴⁹ Mehmet Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, II, 366.

Gazze'yi kısa bir süre kardeşi Musa yönetti. Ondan sonra Rıdvânîler dönemi son buldu.⁵⁰

Bölgede etkin diğer bir hanedan Turabaylar, Osmanlı ordusu Memlukler karşısında Mercidâbık'ta kazandığı zaferden sonra, Mısır'a doğru ilerlediğinde kılavuz ve keşif erleri olarak onlara yardım etmişlerdi. Padişah İstanbul'a döndükten sonra, hizmetlerinden dolayı aileyi ödüllendirerek Merc-i Benî Amr, kuzeydeki Sâmiriye Dağları ve Aşağı Celile'yi kapsayan bir sancak olan Laccun'un idaresini kendilerine verdi. Turabaylar bu dönemde geçmişten beri sahip oldukları Emîru'd-Darbeyn (iki yol emiri) unvanını korudular. Kısa bir süre sonra Rıdvânîler, hacıları Şam'dan Mekke'ye götürmek üzere ayrıldıkları süre boyunca Gazze Sancağı yönetimine vekil olma vazifesini bu hanedana tevdi ettiler. Turabaylar 1520 yılındaki Canbirdi Gazalî isyanında da Osmanlılara sadık kaldılar. Ali b. Turabay'ın Laccun sancakbeyliğinden sonra oğlu Assaf, 1571'den itibaren sancağı on yıldan fazla yöneterek iktidarını ve nüfuzunu Nablus Sancağı dâhil olmak üzere başka bölgelere de yaymayı başardı. 1601-1647 yılları arasında Laccun Sancak Beyi olan Ahmed b. Turabay, Osmanlıların âsi Canbulad'ı bozguna uğratmasına yardım etmiş, Ferrûhîler ve Rıdvânîlerle işbirliği yaparak II. Fahreddin'e karşı sürdürülen mücadelelerde önemli katkılarda bulunmuştu. Ahmed'den sonra yerine geçen oğlu Zeyn bu aileden gelen mahir yöneticilerin sonuncusuydu. Zeyn'in ölümünden sonra 1660'tan itibaren ailenin egemenliği sönmeye yüz tuttu, 1667'de devlet onların yerine başka bir Osmanlı memuru atadı.⁵¹

Kudüs ve çevresinde bürokrasinin üst kademelerinde görev alan bir diğer yerel hanedan Ferrûhîlerdi. Çerkez Emîri Ferruh, Gazzeli Rıdvân Paşa'nın kardeşi Behram Paşa'nın hizmetinde bir memluk olup 1596'da efendisinin himayesi altında Kudüs'te subaşılık görevine getirildi. Behram ölünce Ferruh 1603'te Kudüs Sancakbeyliği, 1609'da ise Nablus sancakbeyliğini üstlendi.⁵² Aynı zamanda hac emirliği görevini de uhdesine alan Ferruh, 1621 yılında bu

⁵⁰ Zeevi, *Kudüs*, 47.

⁵¹ Zeevi, *Kudüs*, 48-50.

⁵² Zeevi, *Kudüs*, 50.

görevi yerine getirmek üzere ayrıldığında yerine, aralarında husumet bulunan oğlu Muhammed'i değil Yusuf isimli kölesini vekil bıraktı. Babasının hac yolculuğu sırasında Muhammed, yöneticilerle istişare ederek Yusuf'u öldürdü, Ferruh'un ölümü üzerine de yönetimi eline aldı. 1622 senesinde gerçekleştirdiği hac emirliğindeki başarısı ve şöhreti, kendisinden korkan ahali tarafından Osmanlı veziriazamına yapılan şikayetlere rağmen Muhammed b. Ferruh'un görevde kalmasına neden oldu. On sekiz yıl boyunca bölgeyi yönetimi elinde bulunduran İbn Ferruh,⁵³ 1638 yılında vefat ettiğine geriye Ali ve Assâf adlı iki oğlunu bıraktı. Hac emirliği görevini bir yıl üstlenen Ali'nin vefat tarihi tam olarak bilinmemektedir. Pek çok kez bu görevi yerine getiren Assâf ise 1670 yılında Konya'da öldü.⁵⁴ Assâf'ın ölümünden sonra Ferrûhî ailesinden herhangi bir isim göreve atanmadı ancak ailenin yeni kuşakları XVIII. yüzyıla dek bölgedeki önemli konumlarını sürdürdüler.⁵⁵

Yılda bir kez düzenlenen hac kervanı Turabay, Rıdvânî ve Ferrûhîler arasında askerî işbirliğinin başlamasının kökenindeki en önemli etkeni. Daha önce de değindiğimiz gibi Rıdvânîler, hac kervanını Mekke'ye götürdükleri zaman diliminde Turabay hanedanına mensup idarecilerin sancakbeyi vekili olarak yerlerinde kalmalarına izin veriyorlardı. Bu durum hanedanlar arasındaki uzun süreli işbirliği ve güvenin hem nedeni hem de yansıması idi.⁵⁶

Sözünü ettiğimiz işbirliği, Lübnan'ın güçlü ailelerinden Dürzî Ma'noğullarının reisi Fahreddin el-Ma'ni'nin⁵⁷ (1572-1635) bölgeyi tehdidi karşısında bir ittifaka dönüştü. Osmanlı hükümeti tarafından Safed Sancakbeyliği verilen Fahreddin, Halep Beylerbeyi Canbolatoğlu Ali Paşa ile

⁵³ Muhibbi, *Hulâsatu'l-Eser fî A'yânî'l- Karnî'l- Hâdî Aşer*, IV, 108.

⁵⁴ Muhibbi, *Hulâsatu'l-Eser fî A'yânî'l- Karnî'l- Hâdî Aşer*, IV, 110.

⁵⁵ Zeevi, *Kudüs*, 51.

⁵⁶ Zeevi, *Kudüs*, 55.

⁵⁷ Hayatı ve faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Emecen, "Fahreddin Ma'noğlu", 80-82.

ittifak ederek doğrudan ilk isyanını gerçekleştirdi. Merkezi yönetimin Avusturya ve İran savaşları ile meşgul olmasından istifade ederek Safed'den Aclun ve Banyas'a, Güney Lübnan'a kadar nüfuzunu genişletti. Bununla da yetinmeyip İtalya'da Toskana Dukaları ile ilişki kuran Fahreddin'in nüfuzunu giderek artırıp isyan hareketlerine yönelmesi, Osmanlıların kendisine karşı kara ve denizden bir harekât düzenlemesine yol açtı ve Fahreddin, Toskana'ya sığınmak zorunda kaldı.⁵⁸ Fahreddin'in 1618'de tekrar Lübnan'a geri dönmesi hatta Osmanlılar ile anlaşmaya vararak Nablus ve Aclun Sancak Beyi unvanını alması ve Osmanlıların iç karışıklıklarından istifade ederek Anadolu'nun içlerine kadar nüfuzunu yayması, yerel hanedanların tedirginliğini artırmıştı.⁵⁹ Sancak beyliğine ilaveten Gazze mültezimi olarak da atanıp Rıdvânîler ile Ferrûhîlerin sancaktaki egemenliğini tehdit etmeye başlayan Fahreddin, Osmanlıların kendisini engelleme çabalarını boşa çıkardı, güçlerini toplayıp kıyıdaki ovaya inerek güneye, Kudüs ve Filistin'e yöneldi. Fahreddin'in artan gücünden artık daha çok endişe duyan Osmanlı yetkililerinin teşvikiyle üç yerel hanedan ittifak yaparak onun güneye yürüyüşünü durdurdu.⁶⁰

XVII. yüzyılın ikinci yarısı boyunca yerel hanedanlar ile merkezî yönetim arasında Filistin sancaklarının denetimi için süren, gizli bir mücadeleden söz etmek gerekir. Azalan gelirler ve hac yolu üzerindeki denetimin elden çıkmış olmasını önemli bir sorun olarak gören Osmanlı merkezi yönetimi, Fahreddin'in tehdidinin bertaraf edilmesinden sonra, Şam eyaletinin batısındaki bölgelerde kendi adaylarını sancak beyi olarak tayin etmeye ve yerel hanedanların iktidarını tehdit etmeye gayret etti. Bu amaçla merkezi idare çeşitli zamanlarda, başka sancak beyleri atadı.⁶¹

⁵⁸ Emecen, "Fahreddin Ma'noğlu", 80-81.

⁵⁹ Emecen, "Fahreddin Ma'noğlu", 81.

⁶⁰ Zeevi, *Kudüs*, 57.

⁶¹ Zeevi, *Kudüs*, 65.

Assâf'ın ölümünden sonra Ferrûhîler'in, sonra da müttefiklerinin ve akrabalarının desteğini kaybeden Turabaylar'ın hakimiyetleri XVII. yüzyılın sonuna doğru sona erdi ve bölgeye Osmanlı memuru atandı.⁶²

Bu tedbirler bölgede merkezî idarenin güçlenmesine yetmedi. XVIII. yüzyılda merkezi idarede görülen zaaf, Kudüs'te sancak beylerinin güçlü mahalli aile mensuplarından tayin edilmesini ve bazı ailelerin itibar ve gücünün önemli derecede artmasını beraberinde getirdi. Bu yüzyılda Kudüs Sancakbeylerinin çoğunun Tukan ve Nimr ailelerinden seçildiği görülmektedir. Yine bu yüzyılda Hüseyinî, Hâlidî ve Ebu'l-Lutf gibi aileler güçlenerek Osmanlı yönetimi boyunca Kudüs yönetiminde etkili olmayı başardılar. Müftülerin Ebu'l-Lutf, nakibüleşrafların Hüseyinî, şer'i mahkeme üst görevlileri ve belediye başkanlarının da Hâlidî ailesinden seçilmesi bu etkinin tezahürleri idi. Bunlara ilaveten I. Meşrutiyet Meclisi'nde Hâlidî ve Hüseyinî aileleri Kudüs'ün temsili için yarışmış, seçimi Yusuf el-Hâlidî kazanmıştı. II. Meşrutiyet Meclisi'nde ise Kudüs yine bu ailelerden Ruhi el-Hâlidî ve Said el-Hüseyinî tarafından temsil edilmişti.⁶³

4. ŞEHİR YÖNETİMİ

Osmanlı Tanzimat politikalarının bir sonucu olarak Kudüs'te Belediye Meclisi, İdârî Meclis ve Genel Meclis kuruldu. 1863 yılında özel bir fermanla Meclis-i Beledî'nin kurulması üzerine Kudüs, İstanbul'dan sonra böyle bir meclise sahip olan ilk Osmanlı şehri oldu.⁶⁴ Meclis, kuruluşundan üç yıl sonra çalışmalara başladı.⁶⁵ Belediye döneminin başlarında (1867) reisü'l-beledi, dokuz yıl bu görevi sürdüren Yusuf el-Hâlidî'dir. 1914 yılına kadar hemen hemen tüm belediye reisleri, Hâlidî, Hüseyinî, 'Alâmî ve Decânî ailelerinden

⁶² Zeevi, *Kudüs*, 68.

⁶³ Aseli, "Kudüs" 335.

⁶⁴ Aseli, "Kudüs" 336; Schölch, "Jerusalem in the 19. Century (1831-1917)", 238.

⁶⁵ Dieckhof, "Birlik ve Bölünme Arasında Arap Cemaati", 190.

geldiler. Belediye reisinin atanması ve şehir meclisinin oluşturulması genellikle şehrin bu önde gelen aileleri, özellikle de Huseynîler ve Hâlidîler arasında dâhili bir güç ayarlamasını aksettirmektedir.⁶⁶

Catherine Nicault konu hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Belediye Meclisi memurlardan, seçilmiş üyelerden -mühendis, tabip, veteriner vb- ve sayıları altı, 1880’li yıllardan itibaren de on olan seçilen üyelerden oluşmaktadır. Belediye Meclisi üyeleri 1898 yılında 1200 seçmene (700 Müslüman, 300 Hristiyan, 200 Yahudi) oy hakkı tanıyan, seçmek ve seçilmek için vergi ödenmesini gerektiren bir seçim sistemiyle dört yıllıkına seçilmektedirler. Seçimlerin, seçilen üyelerin arasından belediye meclisinin başkanını yani belediye reisini belirleyecek olan Osmanlı Valisi tarafından onaylanması gerekiyordu.”⁶⁷

Belediye reislerinin sorumluluklarına gündelik belediye idaresinin yanı sıra kamu sağlığı, polisin idaresi, fiyatların denetimi gibi görevler de eklenmekteydi. Eski şehrin duvarlarının dışında yeni mahallelerin kurulması, genel eğitim veren kurumların açılması, genel aydınlatma ve kanalizasyon sistemi gibi çeşitli alanlardaki modernleşmeler belediyecilik döneminde gerçekleşti.⁶⁸ Kudüs Belediyesi şehrin temizliği, kanalizasyon sistemi, aydınlatılması, sokakların tanzimi ve ağaçlandırılması gibi alanlarda önemli hizmetler verdi. 1891’de belediye hastanesi hizmete açıldı. Kudüs polis birimi 1886’da oluşturuldu. 1900’de Yafa Kapısı’nın yakınına bir sebil, kapının üzerine de saat kulesi inşa edildi. Müzenin yanı sıra Türkçe, Arapça ve Fransızca oyunların sergilendiği bir tiyatro hizmete açıldı.⁶⁹

1898 yılında eski şehirdeki pamuk pazarının ve hükümet binalarının yenilenmesi gibi pek çok yenilik yapıldı. Kudüs’te 1907 yılında izinsiz yeni bir inşaat başlanması hatta her türlü genişletme çalışması yasaklandı. 1864

⁶⁶ Schölch, “Jerusalem in the 19. Century (1831-1917)”, 239.

⁶⁷ Nicault, “Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu”, 86.

⁶⁸ Dieckhoff, “Birlik ve Bölünme Arasında Arap Cemaati, 190-191.

⁶⁹ Aseli, “Kudüs”, 336.

ila 1889 yıllarında eski şehrin sokaklarından bazıları genişletildi. 1894 yılından itibaren develerin eski şehirde dolaşımı yasaklandı ancak üzerine binilmemiş at ve eşeklerin dolaşmasına izin verildi. Belediye 1890'lı yıllarda bir itfaiye teşkilatı kurdu ve yeni mahalleler dâhil şehrin sokaklarına temizleme ekibini göndermeye başladı. XX. yüzyılda belediye sayımları gerçekleştirmek, evleri numaralandırmak, halka açık park yapmak, sokakları petrol lambalarıyla aydınlatmak gibi hizmetler üstlendi.⁷⁰

⁷⁰ Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 88.

- İKİNCİ BÖLÜM -
KUDÜS TOPLUMUNUN YAPISI VE KURUMLARI

1. TOPLUM VE DİNÎ KURUMLARI

Yavuz Sultan Selim, 31 Aralık 1516'da Kudüs'ü ziyaretinde kendisini karşılayan Ermeni Patriği III. Serkis ve Kudüs Rum Patriği Attalia'ya, Hz. Ömer'in ve sonraki Müslüman Sultanların buradaki gayr-i Müslimlere verdikleri fermanlar gereğince, birer ferman vermiştir.⁷¹ Ermeni ve Rum toplumunun hak, sınır ve sorumluluklarının belirlendiği bu fermanlarla Kudüs halkı arasında çıkabilecek haksızlıklar ve başka mezheplerin alanlarına müdahalenin önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Sonraki her saltanat değişikliğinde bu fermanlar yenilenmiştir.⁷²

Osmanlı fethinden hemen sonra Kudüs'te iki elit grup olan Osmanlı yöneticileri ve eşraf ile ümeradan oluşan yerel elitler eş zamanlı gelişti. Her iki grup da Osmanlı egemenliğinin ilk iki yüzyılında pek çok iniş çıkış yaşamakla beraber XVIII. yüzyılın başına kadar birleşerek tek bir elit grup oluşturmadılar ve yerel yönetimle din kurumlarını birlikte denetleyemediler zira kültürel söylemleri, kimlikleri ve etnik kökenleri ile birbirlerinden ayrılmışlardı. Üyeleri Memluk veya Osmanlı askerî kökenli olan bir üçüncü

⁷¹ Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, 15-17.

⁷² Satış, "8 Numaralı (Kamame) Kilise Defterinin Tanıtımı ve Fihristi", 309.

grup daha vardı. Kendi içlerinde uyumlu olan bu küçük grubun üyeleri kendilerini toplumun daha üst kademelerinin bir parçası olarak görüp, önceki rütbe ve görevin bazı avantajlarından yararlınsalar dahi önemli siyasî güce sahip değillerdi.⁷³

Yerel ileri gelenler ile yönetici emsalleri arasında uzun bir süre var olan sıkı bağlar esas olarak sûfî tarikatlarca oluşturulmuş ve onlarda ifadesini bulmuş bir ortak kültür dünyasında temelleniyordu. Kudüs'te Sünniler ile sûfî tarikatları arasındaki bağlantı çok güçlüydü. Belli başlı sûfî ailelerden gelen kişiler Sünnilerin itibarlı mensupları idi. Bir sûfî olan Muhammed b. Ahmed ed-Deccânî'nin (ö. 1617) Şâfiî müftüsü oluşu, Rıfâî tarikatından Alemîlerin sık sık fıkıh ve hadiste üstün alimler olmaları bu bağlantılara örnek verilebilir.⁷⁴

Kudüs'te Eski Şehir olarak bilinen eski yerleşim yeri dört ana bölgeye ayrılmış olup bunların her birinin ayrı bir dine (Ermeniler açısından mezhebe) mensup kişilerce meskûn olduğu ve Müslüman, Hristiyan, Yahudi ve Ermenilerin her birinin diğerlerinden kati bir surette ayrılmış dört büyük mahallede ikamet ettikleri kabul edilmektedir. Ancak yeni çalışmalar bu ayırımda sadece dinî değil, etnik ve sosyal farklılıkların da önemli bir etkisinin olduğunu göstermiştir. Bu nüfus üç ana toplanma bölgesine sahiptir: Müslüman, Hristiyan ve Yahudi. Eski şehirdeki ayrı bir bölüm de Hristiyan Ermeni nüfusun toplandığı yerdir. Fakat Ermeni Mahallesi'ne yakın olan Suriye muhiti, Müslüman Mahallesi'ne yakın olan Mağribî muhiti, XIX. yüzyılda gelişen Protestan muhiti, hepsinin üstünde Tapınak Dağı bölgesi gibi benzer özelliklere sahip toplanma alanları da fark edilmektedir. Şehirde diğer küçük muhitler de görülebilir. Bu yüzden dörtlü bölünme ne XIX. yüzyıl ne de daha önceki dönemler için doğru bir muhit sayısı sunmamaktadır.⁷⁵

⁷³ Zeevi, *Kudüs*, 78-79.

⁷⁴ Zeevi, *Kudüs*, 79-81.

⁷⁵ Ben-Arieh, "The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century", 252-253.

Müslümanların Kudüs'teki odak merkezi İslam'ın kutsal iki mekanı olan Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahra'nın bulunduğu Tapınak Dağı çevresi idi. Mekanın kutsallığından dolayı Müslümanlar bu dağın yerleşime açılmasına izin vermemişler ancak mümkün olduğunca en yakınına yerleşmeyi teşvik etmişlerdi. Dağ, kuzey ve güneyden, ötesinde yerleşimin olmadığı şehir surları ile çevrili idi. Eski Kudüs'ün Müslüman nüfusu Tapınak Dağı'nın iç surlarına paralel uzanır şekilde yerleşmiş bulunmaktaydı.⁷⁶

Memlukler döneminden itibaren Şeyhu'l-Hâra (mahalle şeyhi) ve Şeyhu'z-Zukak (sokak şeyhi) Kudüs şehrinde halkın yönetim ile olan ilişkilerinde bir nevi temsilci ve sözcü görevini yürütmekteydiler. Ancak XVI. yüzyılda Osmanlıların yönetimi altındaki bölgelerin koşullarını daha iyi tanınması ile birlikte Şeyhu'l-Hâra önemini yitirmiş ve kentlerdeki nüfusun azalması ile birlikte görevine son verilmesi imkanı doğmuştur. Şeyhu'l-Hâra'nın Osmanlı resmi makam sahiplerinden biri olmamakla birlikte yerel halkın sözcülüğünü yapma ve halkla ilişkilerde görevlilere aracılık etme gibi görevlerini sürdürmüş olması muhtemeldir. Şeyhu'l-Yahûd'un bu türdeki görevini sürdürmüş olduğu ise kesindir.⁷⁷

Kudüs şehrindeki Musevî cemaatin lideri olan Şeyhu'l-Yahûd vergi vermekle yükümlü bir cemaatin başında bulunmakta ve malî konularda Osmanlı görevlileri ile vergi verenler arasında aracılık yapmakta ve cemaat-yönetim iletişimini sağlama görevini yerine getirmekteydi. Bu görevliler, cemaatin toplu olarak ödemesi gereken vergileri bölüştürüyor, vergisini tam ödeyemeyenlerin açığını kapatıyor ve başkalarına kefil oluyordu. Osmanlı görevlilerince resmen onaylanmamakla birlikte Şeyhu'l-Yahûd Musevî cemaatin içinden seçiliyordu. Şeyhu'l-Yahûd'u cemaati ve yöneticilerin gözünde yetkili kılan husus, zenginliğinin yanı sıra büyük ve çok nüfuzlu bir aileden gelmesiydi. Maaşı ve harcamaları Musevî cemaatince karşılanan

⁷⁶ Ben-Arieh, "The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century", 254.

⁷⁷ Singer, *Kadılar, Kullar ve Kudüslü Köylüler*, 49-50.

Şeyhu'l-Yahûd belirsiz bir süre için atanmakta, başarılı olduğunda görevinde kalabilmekte ve daha sonra yeniden üstlenmek üzere görevinden kendi isteği ile ayrılabilmekte veya ekonomik sıkıntılar ve cemaatin tepkisi gibi nedenlerle görevi bırakabilmektedir.⁷⁸

XVI. yüzyıl başlarında Musevî topluluğunun az olan sayısı İspanyol Engizisyon Mahkemesi'nden kaçan göçmenler tarafından artırıldı.⁷⁹ Gelenler arasında bilginler, hahamlar, Talmud ve Kabbalacıların müritleri de vardı.⁸⁰ XVI. yüzyılda Kudüs'ü ziyaret eden bir İtalyan Yahudi David dei Rossi, şehirdeki Yahudi toplumun durumu ile ilgili olarak şunları söylemişti: "Burada kendi ülkemizde olduğu gibi sürgünde değiliz, burada Yahudilere özel vergiler yok."⁸¹

Osmanlıların Kudüs'ü fethetmelerinden ve İspanya'dan kovulan Yahudiler için Kudüs'e göç etme veya burayı ziyaret etme imkanının doğmasından sonra 1520'li yıllara doğru, Ağlama Duvarı Yahudiler için sürekli bir dua yeri haline gelmiş, başta İspanya olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerinden kovulan Yahudileri ülke topraklarına kabul eden Osmanlı Devleti, bu duvarı birkaç kere onararak yıkılmaktan kurtarmıştı.⁸²

XIX. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı Hükümeti o zamana kadar resmen kabul edilmiş bir hahambaşılığı bulunmayan Kudüs Yahudilerinin, Seferad hahamları arasından ilk hahambaşılarını seçmelerini istedi. Sultan tarafından tanınan ve "hahambaşı" unvanı verilen bu kişi vilayet idaresinin tabii üyesi sıfatıyla yerel Yahudileri ilgilendiren her konuda iktidarın muhatabı olduğundan büyük itibar ve etkiye sahipti. Hahambaşı, cemaatin ödediği vergileri toplamaktan sorumluydu ve yurt dışından halukayı

⁷⁸ Singer, *Kadılar, Kullar ve Kudüslü Köylüler*, 46-47.

⁷⁹ Aseli, "Jerusalem Under The Ottoman", 207.

⁸⁰ Nicault, "1917: Kutsal Şehir İçin Yeni Efendiler", 19.

⁸¹ Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 207.

⁸² Tanyu, "Ağlama Duvarı", 474-475.

toplamakla görevli temsilcilerini ve halukanın cemaat üyeleri arasında dağıtımını denetlemekteydi.⁸³

Ancak ilerleyen zamanlarda diğer gruplar kademe kademe kültürel ve malî özerkliklerini elde etmeyi başardıklarından dolayı Sefarad hahambaşısının etkisi XIX. yüzyılın sonunda sadece kendi grubu ile sınırlı kaldı. Çoğunlukla dillerini konuştukları yerel Araplarınkine yakın, doğulu âdetlere sahip Sefaradlar ile Doğu Avrupa Yahudi âleminden gelen Aşkenazlar arasında gittikçe uyumsuzluk ve geçimsizlik görülmeye başladı. Aşkenazlar ile Sefaradlar arasında zaten mevcut olan geleneksel ve asli anlaşmazlıkların üzerine Aşkenaz göçmenlerin, Sefarad yöneticilerinin himayesini ağır bulmaları eklendi. Zira Sefaradlar hem Aşkenazların gelişlerinden kayda değer gelirler elde etmekte hem de onlara herhangi bir özgürlük vermeyi kabul etmemekteydiler. Aşkenazlar kendileri için kaçınılmaz olan özerkliğe, Avrupalı sermaye sahiplerinin desteği sayesinde 1845 yılında ulaşabildiler. Dinî ve mali birçok farklılıklar ve hiziplere bölünmüş olan Aşkenaz grubu kısa zamanda, hahamların otoritesine tâbî, genellikle kendi mahkemeleri, kendi ibadet ve eğitim yerleri bulunan ve özellikle de göç etmeden önce yaşadıkları ülkelerdeki cemaatlerden toplanan bağışları titizlikle kendilerine ayıran “kolelim” adlı etnik-dinî özerk alt gruplar halinde bölündüler. Kolelim sayısı 1860’larda on dokuz, I. Dünya Savaşı’nın arifesinde yirmi yediye ulaştı. Sefaradlar ise kendi içlerinde sadece doğulu küçük cemaatlerin önemsiz kopuşlarını yaşamışlardı. Bu da onların Aşkenazlara oranla yerel siyasette önemli etkiye sahip olmalarına neden olmuştu.⁸⁴

Kudüs’te yaşayan bir diğer büyük topluluk, Hristiyanlardı. Onlar da tıpkı Yahudiler gibi kentte tüm kurumları ile kendilerini hissettirmişlerdi.

⁸³ Nicault, “Osmanlı Kudüs’üne Dönüş”, 48-49.

⁸⁴ Nicault, “Osmanlı Kudüs’üne Dönüş”, 49-50.

Evliya Çelebi'nin anlatımları Hristiyan toplumun ibadethane ve dinî törenleri hakkında bizlere şu bilgileri verir:

“Kent içinde yedi kilise bulunmaktadır. İkiisi Yahudilerin, ikisi Ermenilerin, üçü de Rumlarındır. Rumların ayrıca Kamame Manastırları vardır. Her yıl kızıl yumurta yortularında on beş bin Hristiyan toplanıp yedi iklimden Rum, Ermeni, on sekiz krallıktan Frenk gelince paşa, kadı, şeyhülislam, âyân ve cümle Padişah kulları kargaşa çıkmasın diye Kamame'nin önünde dururlar. Kamame mütevellisi Padişah'a hayır dua, kâfirlere de beddua okuyarak Kamame kapısındaki mühürü kadı ve paşa ile birlikte söküp kapıyı açarlar. Zira bir yıl boyunca mühürlü durur. Ama içinde Frenk, Rum, Ermeni, Kıpti ve öteki Hristiyan milletlerden oluşan iki-üç yüz kadar kıssıs, patrik, çelipa, ruhban, papaz, rahip ve kesdufa yaşar”.⁸⁵

Kudüs'teki Hristiyan yerleşimin başlıca odak merkezi ise şehirdeki en eski ve en büyük Hristiyan topluluk Yunan Ortodokslar tarafından sahiplenilmiş en geniş yer olan Kıyame (Kamame) Kilisesi idi. Tüm cemaat, 1845'te Yunan Metropolü'nün ikametinden önce ve Kudüs'ün Rum Patriği'ne sahip oluşundan sonra Kıyame Kilisesi'nde ve en büyük Yunan Manastırı'na yakın olan Hristiyan Mahallesi'nde yoğunlaşmıştı.⁸⁶ Rumların iki ayrı patrikhanesinden biri Kudüs Rum Patrikhanesi olup bu patrikhane devlete karşı sorumlu patrikhanelerdendi.⁸⁷

Katolikler Kudüs'te ve Osmanlı Devleti sınırları içinde küçük bir azınlık olmalarına rağmen başta Fransa, Avusturya ve İspanya olmak üzere Avrupa'nın Katolik gücünün desteğine sahiplerdi. 1518 yılında Fransa Salâhiye Medresesinin daha önceden olduğu gibi kiliseye dönüştürülmesini istedi ise de bu teklif Padişah tarafından reddedildi. 1541 yılında Katolik millî

⁸⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 9/2, 525-526.

⁸⁶ Ben-Arieh, “The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century”254.

⁸⁷ Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, 241-242.

cemiyeti kuruldu, yaklaşık olarak aynı tarihlerde Patriarch Germonus (1534-1579) üyeleri kutsal mekanların muhafızları olan Hristiyan âlemi adına Kıyame Kilisesi'nin Helen Birliği'ni kurdu.⁸⁸

Osmanlı Padişahı I. Ahmed (1603-1617) döneminde 1012/1604 yılında Fransa ile yapılan bir anlaşmanın beşinci maddesinde “Kudüs'te oturup Kamame Kilisesi'nde ayin icra eden rahiplerin orada tam bir emniyet ve huzur içinde oturabilecekleri, istedikleri yere gidebilecekleri, tecavüze uğramayacakları, lüzumu halinde kendilerinden yardım ve himayenin esirgenmeyeceği” belirtilmişti.⁸⁹ 1845'ten önce Latinler (Roma Katolikleri)'in yoğun olarak yaşadıkları yer ise Hristiyan Mahallesi idi.⁹⁰

1848 yılında Latin Patrikliği merkezinin yeniden Kudüs'te kurulmasında ve bu tarihten itibaren Roma'nın Kudüs üzerindeki nüfuzunun artmasında Fransız baskılarının rolü büyüktü.⁹¹ Latinler, Kıyame Kilise'sinin onarımı ve bölgedeki mülkiyet ve imtiyazlar üzerinde Yunanlılarla devamlı mücadele etmişlerdi.⁹² 1870 yılından 1890'a kadar bazıları halka eğitim ve tıbbi hizmetler sunan çok sayıda Fransız Manastırı inşâ edildi. Yeni şehirde 1888 yılında inşâ edilen Marie-Reparatrice Rahibe Manastırı ve Notre-Dame de France da bunlardandı.⁹³

Kudüs'teki varlıkları eski tarihlere uzanan Ermeni toplumu da patrikhanesi ve çeşitli kurumları ile şehrin toplum yapısında önemli rol oynamıştı. Kudüs Ermeni Patrikhanesi, Osmanlı Devleti sınırları içindeki üç

⁸⁸ Aseli, “Jerusalem under the Ottoman”, 206.

⁸⁹ Öztürk, “Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi”, 316.

⁹⁰ Ben-Arieh, “The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century” 254.

⁹¹ Karaman, “Filistin”, 96.

⁹² Ben-Arieh, “The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century” 254.

⁹³ Nicault, “Osmanlı Kudüs'üne Dönüş”, 59.

Ermeni patrikhanesinden biriydi.⁹⁴ Kudüs'teki Ermeni dinî lider de İstanbul'daki gibi "patrik" unvanını taşımakta idi.⁹⁵

Ermeniler Kıyame Kilisesi bölgesinde önemli mülklere sahiplerdi, cemaat üyeleri şehirde olan fakat Kıyame Kilisesi'ne yakın olmayan kendi tâlî merkezleri etrafında toplanmayı tercih etmişlerdi. Zira daha güçlü Hristiyan cemaati olan Yunanlar ve Latinler, Ermeni ve Suriyelileri kabul etmemiş ve Kıyame Kilisesi yakınına yerleşmeleri konusunda onlara zorluklar çıkarmış gibi görünmektedir.⁹⁶ Ermenilerin toplandığı Sion Dağı'ndaki mahallelerinin odak noktası ise Kudüs ve Kıbrıs Ermeni patriğinin de ikamet ettiği Mâr Yakup Manastır ve Kilisesi idi.⁹⁷

Kudüs'te yaşayan her Hristiyan topluluk gibi ayrıcalık sınırı fermanlarla belirlenen Ermeni Patrikhanesine ve bu Patrikhaneye bağlı Habeş, Kıpti ve Süryani Patrikhanelerine verilen imtiyaz ve tasarruf hakları şunlardı:

"Ermeni patriklerin oturduğu Mâr Yakup Kilisesi, Kıyame Kilisesi'nin ortasındaki türbenin kapısında bulunan kandiller, mumlar ve buhurlar ile türbe kapısının alt ve üstü, iki penceresi, Kıyame Kilisesi'nin ve türbenin içi ve avlusunda yaptıkları ayinleri, Kıyame Kilisesi'nin kapısında iki şamdan ve kandiller ile avlusundaki Mâr Yuhanna Kilisesi, Deru'z-Zeytun Kilisesi ve Habsu'l-Mesih Manastırı, Kudüs'ün dışında bulunan Meryem Ana Türbesi, bunların dışında kendilerinin eskiden beri sahip oldukları manastırları, kiliseleri, mezarları, Beytüllahim'de Hz. İsa'nın doğduğu mağara yakınında bulunan evleri, misafirhaneleri, bağları, bahçeleri, zeytinlikleri ve hurmalıklarının her türlü tasarrufu."⁹⁸

⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: Yaşar, "Kudüs'ün Osmanlı Yönetimine Girişi Ve Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Ermenilerine Tanıdığı İmtiyazlar", 105-115.

⁹⁵ Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, VIII, 42.

⁹⁶ Ben-Arieh, "The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century", 255.

⁹⁷ Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", 73.

⁹⁸ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, 235.

Kudüs'te yaşayan Hristiyan topluluklar⁹⁹ arasındaki çekişmeler özellikle XVII. yüzyıl ve daha sonrasında iyice gün yüzüne çıktı.¹⁰⁰ Bu çekişmeler ve tarafların pozisyonları, bir yandan Osmanlı hâkimiyeti ile Batılı güçler arasındaki, diğer yandan bu farklı güçlerin kendi aralarındaki mevcut güç ilişkilerinin bir yansımasıydı.¹⁰¹

1841 yılında IV. Friedrich Wilhelm'in teşvikiyle Kudüs'te bir İngiliz-Prusya Piskoposluğu kuruldu.¹⁰² 1842 yılında Babiâli'nin Kudüs'te bir Protestan kilisesinin açılmasına izin vermesinden sonra İngiltere, Almanya, Rusya ve Amerika'dan gelen misyonerler çeşitli okul, kilise, misafirhane ve yetimhaneler açtılar. Bu kurumlar aynı zamanda misyonerlik faaliyetleri ve Hristiyanlık propagandası yapmaya başladılar.¹⁰³

Kudüs'teki İngiliz-Prusya Piskoposluğu tarafından desteklenen İngiliz Anglikan Kiliselerinin veya ABD Piskoposluklarının, aynı zamanda da Almanya, İsviçre ve Kuzey Avrupa'nın Protestan mezhepleri misyonerlerinin Hristiyanlığı yayma çalışmalarının öncelikli hedefi Yahudilerdi. Misyonerlerin eğitim teklifleri ve yerli dillerdeki yoğun İncil dağıtımı doğulu Hristiyanları özellikle de Ermenileri cezbetse de Ermenilerin toplu olarak din değiştirmelerini sağlayamadı. Kudüs'te tek bir Müslüman'ın dahi dinini değiştiremeyen, Doğu Kiliselerini de reforme edemedi 1844 yılında bürosunu kapatan American Board, faaliyetlerini Suriye ve Lübnan'a yöneltti.¹⁰⁴

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Protestanlığı yayma çabaları çok sayıdaki sağlık ve eğitim kurumu aracılığı ile ve daha belirgin milli çizgiler izleyerek yeni bir hamle yaptı. 1887 yılında İngiliz-Prusya Piskoposluğu iki ulusal

⁹⁹ Tanzimat döneminde Hristiyan cemaatler ve imar faaliyetleri hakkında ayrıca bkz. Satış, "Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde Avrupalı Devletlerin Nüfuz Mücadelesinden Bir Kesit: Hristiyan Cemaatlerin İmar Faaliyetleri", 185-221.

¹⁰⁰ Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 206.

¹⁰¹ Nicault, "1917: Kutsal Şehir İçin Yeni Efendiler", 16.

¹⁰² Karaman, "Filistin", 96.

¹⁰³ Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, 325.

¹⁰⁴ Mouradian, "Batılı Güçler Nezdinde Önemli Bir Koz: Hristiyanlar", 174.

varlığa bölündü.¹⁰⁵ Anglikan/Britanyalı ve Lüteryen/Alman. XIX. sonunda İngiliz mahallesinin hemen kuzeyinde, İsa Kilisesi'nin etrafında toplanmış bir Alman Mahallesi şekillendi. Buradaki Redemption Kilisesi'nin 31 Ekim 1898 tarihinde kutsanması Alman İmparatoru ve İmparatoriçesi'nin Kudüs'e gelmeleri için bir vesile oldu.¹⁰⁶

Aslında Kudüs'te çok eski tarihlerde kurulmuş bir patrikhaneleri olan¹⁰⁷ Ortodokslar da Protestanlar gibi şehirde kurumsallaşma çabası içinde idiler. 1700 İstanbul Anlaşması ile Rusya, Ortodoks Hıristiyanlar üzerinde kazandığı sınırlı himaye ve Kudüs'e yönelik hac düzenleme hakkını 1711 Prut Anlaşması'nda kaybetse de 1720 yılında "Kudüs Hadimliği" statüsünü yeniden kazandı.¹⁰⁸

Ortodoks olan Ruslar 1857 ve 1858 yıllarında bu bölgede Kutsal Yerleri ziyaret edecek Kırımlılar için geniş bir kompleks inşâ etmek amacıyla mîrî arazi¹⁰⁹ satın aldılar. 1860 yılında oluşmaya başlayan Rus Mahallesi dört yıl sonra işlevsellik kazandı ve Kudüs'teki Rus etkisinin bir göstergesi oldu.¹¹⁰

1894 yılında Kudüs Ortodoks Patriği Yerasimos Efendi'ye 1. Mecidi Nişanı verildi ki bu patrikliğe Tur-i Sînâ, Kerek, Akka, Nâsıra, Şeria, Sebastiyne, Nemrin, Aclun ve Salt metropolidlikleri bağlıydı.¹¹¹

Kudüs'teki Yunan Ortodoks toplumu içinde, bir taraftan daha üst kademedeki Yunan Kilisesi diğer taraftan Ruslar tarafından desteklenen yerel Arap rahipliği arasında yıllardır beslenen bir çatışma ve mücadele vardı. Dönemin Kudüs Valisi Ali Ekrem Bey (1906-1908) ise büyük oranda Osmanlı

¹⁰⁵ Mouradian, "Batılı Güçler Nezdinde Önemli Bir Koz: Hristiyanlar", 174, Karaman, "Filistin", 96.

¹⁰⁶ Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", 73, Mouradian, "Batılı Güçler Nezdinde Önemli Bir Koz: Hristiyanlar", 174.

¹⁰⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, 151.

¹⁰⁸ Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim*, 382-383.

¹⁰⁹ Osmanlı Devleti'nde mülkiyeti devlete ait olup tasarruf hakkı kullananlara devredilmiş arazi. Bkz. Kenanoğlu, "Mîrî Arazi", 157-160.

¹¹⁰ Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", 57.

¹¹¹ Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, VIII, 41-42.

politikasını yansıtarak Ortodoks toplumuna, Ruslar tarafından desteklenen yerel Araplar değil Yunan liderliğini desteklemektedir zira o, Rusların bölgedeki pozisyonlarını gün geçtikçe artırmalarını özellikle şüpheli buluyordu.¹¹²

XIX. yüzyılda Rusya'daki baskılardan kaçan pek çok Yahudi'nin Filistin'e göç etmeleri, Kudüs için önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir.¹¹³ Avrupalı Yahudilerin 1880'lerin ilk yıllarında dinî gerekçelerle başlayan göçü 1882'de Siyonist politik hareketin etkilediği çok fazla sayıdaki Yahudi'nin şehre ulaşmaya başlaması ile devam etti.¹¹⁴

Yahudi göç dalgasının başlamasından itibaren Osmanlı Hükümeti'nin politikası Filistin'de bağımsız ve özgür bir Yahudi yerleşimine engel olmak şeklinde belirdi. Özellikle II. Abdülhamid döneminde Siyonizm ve Filistin'e Yahudi göçünü engellemek için yoğun çabalar gösterildi.¹¹⁵ Padişah, Avrupa'daki zulümden kaçan Yahudilere Osmanlı topraklarında yerleşme izni vermiş olsa da Filistin'de yurt kurmaları yolundaki tasarımı kabul etmedi; Filistin'de toprak satın almalarını yasaklamak, hac maksadıyla Kudüs'ü ziyaret edecekleri sadece geçici izin vermek, vize koymak gibi kısıtlamalar getirdi.¹¹⁶ Diğer sebeplerin yanı sıra Filistin'deki yabancı toplumların, Avrupalı bir kısım güçlerin bölgeye daha fazla müdahalesine ve bu topraklar üzerindeki iddialarını artırmalarına yol açacak genişlemesinden ve -özellikle Theodor Herzl tarafından Siyonist hareketin kurulmasından sonra- yeni bir Yahudi milliyetçiliği ve Filistin Arap toplumunun buna tepkisinden endişe duyuluyordu. Yahudi göçü ve yerleşimi üzerinde bir dizi yasaklama ve kısıtlama, hem bunların pratikte uygulanamaması hem de yabancı güçler ve bir kısım yerel Arapların müdahaleleri nedeniyle başarılı olamadı.¹¹⁷

¹¹² Kushner, "Ali Ekrem Bey, Governor of Jerusalem 1906-1908", 352-353.

¹¹³ Bozkurt, "Osmanlı-Yahudi İlişkileri", 219, 550.

¹¹⁴ Wenger, "Jerusalem", 9.

¹¹⁵ Aseli, "Kudüs", 336.

¹¹⁶ Karaman, "Filistin", 93.

¹¹⁷ Kushner, "Ali Ekrem Bey, Governor of Jerusalem 1906-1908", 353.

Yahudiler, Filistin topraklarına ilk ayak basmalarından hemen sonra çeşitli yollara başvurarak sahiplerinin elinden arazilerini alma yollarını aradılar.¹¹⁸

Filistin’de arazi ve mülk satın alanların hepsi Siyonistler olmayıp son günlerini ibadet ederek geçirmek isteyen Musevilerden de burada toprak satın almak isteyenler vardı. Bu kişilere haksızlık olmaması düşüncesiyle 1893 ilkbaharına kadar Filistin’de yasal yollarla toprak satın almış olanların Siyonizm ile ilişkilerinin olmadığına dair konsolosluklarından belge alanlara tapuları verildi. Osmanlı Devleti bu kararla 1893’e kadar Siyonistlerin yasal olmayan yollardan almış oldukları toprakları onaylamış oldu.¹¹⁹ Yahudiler, 1898 yılında Yahudi İstimlak Bölgeleri Bankasını ve Filistin’i Vatanlaştırma Kurulu’nu ve 1901 yılında da Milli Yahudi Bankasını kurdular.¹²⁰

Engellenemeyen göç sürecinde 1917’de şehirdeki Arap ve Yahudi nüfus neredeyse eşit hale geldi.¹²¹ Bu gelişmelere paralel olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında özellikle dış kaynaklı yatırımlar şehrin yapılaşmasını surların dışına taşırdı. Yahudiler eski şehrin kuzeybatı ve kuzeydoğusunda, Araplar ise şehrin kuzey ve doğusuna doğru yeni yerleşim birimleri kurdular ve sur dışında Yeni Kudüs oluştu.¹²² Burası, XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında farklı dinî ve etnik gruplara ait çeşitli kurumların, mülklerin ve evlerin yapımı ile inşâ edildi. Kudüs surlarının dışında inşâ edilen ilk yapıların arasında Avrupalı hükümetler tarafından desteklenen, adeta inşâ yarışına giren farklı Hristiyan mezheplerinin 1860’dan başlayarak yaptırdıkları muazzam manastır, kilise, hastane, hacılara yönelik oteller ve okullar vardı.¹²³

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Yeni Şehir’deki Yahudi yerleşim projelerini ilk başlatanlar, Eski Şehir’in surlarına yakın bölgelerin önemli kısmının

¹¹⁸ Çelik, “Filistin”, 138.

¹¹⁹ Umar, “Osmanlı Döneminde Yahudilerin Filistin’e Yerleşme Faaliyetleri”, 424.

¹²⁰ Çelik, “Filistin”, 138.

¹²¹ Wenger, “Jerusalem”, 9.

¹²² Aseli, “Kudüs” 336.

¹²³ Arnon, “The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period”, 26.

Hıristiyan mezhepleri tarafından iskân edilmiş olmasından dolayı kendi mülklerini, surlardan biraz uzağa, çoğunlukla Avrupalılar tarafından işgal edilen bölgenin kuzeyinde Yafa Caddesi boyunca kolayca yerleştirdiler.¹²⁴

1839 yılında İngiltere, Rusya'dan göç eden Yahudileri korumaya başladı. Bu yılın Ocak ayında İngiliz Hükümeti, Kudüs'teki konsolos yardımcısına "Yahudileri korumanın artık görevlerinin bir gereği olduğu" direktifini verdi. Hükümet 1848 yılı Kasım ayında Rusya'dan Filistin'e göç etmiş Rus Yahudileri, İngiliz korumasına geçmek veya Osmanlı Hükümeti'nin yönetiminde kalmak seçenekleri arasında serbest bıraktı. Yahudilerin pek çoğunun İngiliz korumasına geçmeleriyle kutsal topraklara yerleşen İngiliz korumasındaki Yahudilerin sayısı giderek artmış oldu.¹²⁵

Bütün bu yenilikler toplumda ve cemaatlerde gerilim oluşturmaya başlamıştı. Rum cemaatinin ve rütbesiz rahipler sınıfının çoğunluğunu meydana getiren Arapça konuşan yerliler; keşişlerin, rütbeli rahipler sınıfının ve patriğin Elen kökeninden ve dilinden olmasını kabullenemediler. Kudüs'te uzun süre tek Romalı Katolikler olan Fransiskanlar, Latin patriğin otoritesini kabul etmeyi reddettiler. Böylece 1850'lerden itibaren Kudüs'ün büyük Hıristiyan cemaatlerinin her biri artık cemaat yönetimi ile görevli olan kendi resmi sorumlusuna sahip oldu.¹²⁶

1852 yılında Osmanlıların etkisi altında, Batılı güçlerin desteği ile gelenekler göz önüne alınarak mezhepler arasında bitmek bilmeyen ve bazen de kanlı olan uyuşmazlıkları ortadan kaldırmak amacıyla bir yasa hazırlandı ise de bunda başarılı olunamadı.¹²⁷

1907 yılında Kiptilerin, Latinlerin Kıyame Kilisesi'ndeki ayinlerini kesmeleri üzerine bu iki toplum arasında bir çatışma patlak verdi. Kiptilerin

¹²⁴ Arnon, "The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period", 28.

¹²⁵ Bozkurt, 550-551.

¹²⁶ Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", 48.

¹²⁷ Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", 72.

bu cüretkar davranışının, İngiliz ve Mısır hükümetleri tarafından korunuyor olmalarına duydukları güvenden kaynaklandığı düşünülebilir. Kıptiler özellikle Latinler adına Fransız konsolosunun yaptığı müdahalelerin akabinde birkaç kez uyarıldılar.¹²⁸

Her ikisi de Kıyame Kilisesi bölgesinde konumlanan¹²⁹ Kıptiler ile Habeşliler arasında da Kudüs'teki Deyru Saltana Manastırı ile ilgili bir mücadele ortaya çıktı. Bu manastır 1687, 1821 ve 1863 yıllarında Kıptiler tarafından onarılmıştı. Bir dönem Kıptiler ile Habeşliler arasında manastırın anahtarına sahip olma meselesinden dolayı anlaşmazlık çıkmıştı. Mesele mahkemeye taşınıp anahtarın Kıptilere verilmesi kararı verildi ancak bu karar her iki grup arasındaki meselenin çözümünü sağlayamadı. 1889 yılında ilk Habeş elçisi Osmanlı Padişah'ına bir mektup getirdi. Bu mektupta kendilerine Kudüs'teki mahall-i mahsus için diğer devletlerin tebaalarının sahip oldukları serbestiyet hakkının verilmesi talep edildi. 1902 yılında Kıbrıs'taki İtalyan Konsolosu Habeş İmparatoru'nun özel olarak ilgilendiği, Kudüs'te oturan Habeş tebaasına ait işlerin takip edilmesi için görevlendirildi. Habeş hükümetinin diplomatik müracaatı üzerine Osmanlı yönetimi bir orta yol bulmaya çalıştı. Yapılan görüşmeler sonucunda Filistin'deki Habeşli hacılar ve seyyahların daha önceden olduğu gibi Osmanlı kanunlarına ve mahkemelerine tâbi olmaları, haklarında devletler hukukuna göre muamele edilmesi ve İtalyan tebaasına ait muafiyet iddiasında bulunulması şartı ile Berlin anlaşması gereğince uygulanan mevcut durumun korunması uygun görüldü.¹³⁰

Kudüs'teki bu mücadeleler sadece gayr-i Müslimler arasında yaşanmayıp zaman zaman Müslümanlar ve gayr-i Müslimler arasında da ortaya çıkmıştı. 1652 yılında patlak veren bir ayaklanma Müslüman ve Hristiyanları karşı karşıya getirmişti. Fransız gezgin Jean Doubdam'un anlatımlarına göre bu yılın başında Fransiskan keşişlerine, Sion Dağı'ndaki manastırlarını yenileme

¹²⁸ Kushner, "Ali Ekrem Bey, Governor of Jerusalem 1906-1908", 352.

¹²⁹ Ben-Arieh, "The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century", 254.

¹³⁰ Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney siyaseti Habeş Eyaleti*, 163-165.

ve genişletme izni verilmiş, Fransiskanlar çok sayıda Müslüman duvarcı ve işçi tutmuşlardı. Temellerin altı kazılmaya başlandığı sırada eski mağara ve mahzenler keşfedildi. Şehirde Hristiyanların, manastırlarını Yafa Kapısı ve uzaktaki Malta Adası'yla birleştirmek için tünel yaptıklarına dair söylentiler yayıldı. Anlatılanlara göre bu tünellerden geçecek yeni Haçlı orduları kutsal şehri içeriden istila edecekti. Bu söylentiler Müslümanların sert tepkilerine yol açmıştı.¹³¹

Bir diğer olay ise Müslümanlar ve Kıptiler arasında yaşanmıştı. Bu tek ciddi olay 1749 yılı paskalyasında Kudüs'e bir hac seferi düzenlenmesi tasarısı nedeniyle çıkmış, başında Patrik, mızıka alayı ve sancaklarla bin kişilik gerçek bir kervanın yola çıkışı Müslüman hacciyle alay edilmesi gibi algılanarak kargaşaya sebep olmuştu.¹³²

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gayr-i Müslimler ve Müslümanlar arasındaki münasebetlerde bazı gelişmeler oldu. Gayr-i Müslimlerin Cuma günleri ve Ramazan ayı dışında Harem-i Şerif'te kalmalarına validen onay almaları ve bir refakatçiyi kabul etmeleri şartıyla izin verildi. 1880'li yıllarda sadece bir formaliteye dönüşen ziyaret izni, 1910 yılından sonra şart olmaktan çıktı. Ancak bu bölgede arkeolojik kazılar yapma yasağı uygulanmaya devam etti.¹³³

2. MÜSLÜMANLARA AİT VAKIF VE BENZERİ KURUMLAR

Osmanlıların kutsal bir belde olması hasebiyle Kudüs'te vakıflar yoluyla hayır faaliyetlerinde bulunmaları, şehri fetihlerinden yaklaşık iki buçuk asır öncesine kadar geriye gitmektedir. Sultan I. Murad (1362-1389), Kudüs'te ilk vakıf kuran Osmanlı padişahıdır. Manisa'nın Saruhan ilçesindeki mallarının 200 altınlık kısmı, Bursa'da inşâ ettirdiği medresenin vakfından bir payı ve

¹³¹ Zeevi, *Kudüs*, 92.

¹³² Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, 69.

¹³³ Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", 70.

Niğde'nin Kayı köyü gelirlerinden 52.855 akçeyi Kudüs için vakfetmiştir.¹³⁴ I. Murad'dan sonra da Kudüs'e bu ilgi devam etmiş, şehrin Osmanlı yönetimine geçmesi ile daha da artmıştır.

XVII. yüzyılda şehri ziyaret eden Evliya Çelebi Kudüs vakıfları ile ilgili olarak "Kudüs'te yedi yüz evkaf vardır. Hepsinin mütevellisi birer armağanla mollaya gelip mahkeme divanında hazır bulunurlar" demektedir.¹³⁵

Bu vakıfların çoğu Memlukler döneminde kurulmuş olup Osmanlılar tarafından korunmuştu.¹³⁶ Bunlar Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksâ, Halilürrahman'daki İbrahim Vakfı, çeşitli medrese ve ribatlara ait vakıflardı; bazıları Mekke, Medine ve Kahire'deki dinî vakıfların ayakta durmasına katkıda bulunuyorlardı.¹³⁷

Memlukler döneminde kurulup Osmanlılar tarafından korunan başlıca vakıflar şunlardır:¹³⁸

Vakfın Adı	Vakfiye Tarihi/h.	Vakfın Kuruluş Amacı
Alauddin Nasr	741	? Ribatı'ndaki imaretin masrafları
Seyfuddin Osman el-Huseyin	751	---
el-Melek b. Kutluk	757	Marûfe Medresesinin harcamaları
Betâmiyye Medresesi Vakfı	774	Betâmiyye Medresesi ve burada kalanlar
Bedriyye Medresesi	775	Bedriyye Medresesi harcamaları

¹³⁴ Hasanoglu-Arslantaş, *Kudüs*, 404.

¹³⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 9/2, 493-494.

¹³⁶ Singer, *Kadılar, Kullar ve Kudüslü Köylüler*, 70; Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 201.

¹³⁷ Singer, *Kadılar, Kullar ve Kudüslü Köylüler*, 33-34.

¹³⁸ İpşirli-Temîmî, *Evkâfu ve Emlaku'l-Müslimine Fî Filistîn*, 20-53.

Sultan Melîkü'z-Zâhir	788	Mısır'daki medresesinin harcamaları
Şihâbuddin Ahmed b. Muhammed	808	---
Abdulbâsıt	834	On yetim çocuk
Şeyh Mecduddîn Abdulmelîk b. Ebî Bekr	837	Selâmiyye Medresesi masrafları
Cevher	843	Kudüs'teki masrafları
Ahmediyye Fukarası	843	Ahmediyye Zâviyesi'ndeki fakirler
Muhammed b. Musa b. İmrân	860	Kendisi, çocukları, torunları, onların ölümlerinden sonra Mescid-i Aksâ için
Nâsır Muhammed b. Hoşkadem	866	Yaşadığı sürece kendisi, sonra Kur'an hafızları
2/3'ü Mescid-i Aksâ imam ve hatiplerine, 1/3'ü Kubbetussahrâ imamına tahsis edilmiş vakıf	875	
Yûsuf b. Tâcî Abdulvehhâb	877	---
Sultan Kayıtbay Medresesi Vakfı	877	Kayıtbay Medresesi harcamaları için
Alâuddîn b. Ömer b. Muhammed	880	Kudüs'teki türbesi, çocukları ve nesli için

Nâsırî Muhammed b. Muhammed	880	Kendi nesli ve Kudüs fukarası için
Seyfiyye Vakfı	894	Şelfat Köyü'ndeki zâviye için
Oğul Hâtun b. Muhammed	897	Hâtuniyye Zâviyesi için
Şemsüddîn Muhammed b. Kettânî	897	Harameyn-i Şerifeyn ve Halilürrahmân'ın ihtiyaçları için
Muhammed b. Ebî'l-Kâsım el-Hakkârî	898	---
İbn Safânûr Ali Muhammed	905	---
Melikun Nâsır Salâhuddîn	910	Kudüs'teki bimaristan için
Nâsiruddîn Muhammed b. Şihabuddîn	915	---
Şeyh Burhânuddîn İbrâhîm	916	Harem-i Şerif'te hadis kitapları okuyanlar

İpşirli ve Temîmî'nin verdikleri bilgilere göre Osmanlı yönetimi bu vakıfları korumakla birlikte gelirlerini öşürle vergilendirdi. Kudüs genelinde bütün köylerin %32'si yani 53 köy bu durumda idi. Bunlar içinde Beyt-i Sakâyâ gibi köy gelirlerinin on dört kırıatının Kubbetü's-Sahra Vakfı'na ayrıldığı, on kırıatının ise daha küçük üç vakıf arasında paylaştırıldığı, yarısı öşür ödeyen, yarısı ise ödemeyen vakıflara bağlı köyler de vardı.¹³⁹

Mevcut vakıf yapılarının tamir edilerek gelir kazanan bir duruma getirildiği ve bu yolla şehirdeki bazı kurumların masraflarının karşılandığı da

¹³⁹ İpşirli-Temimi, *Evkâfu ve Emlâku'l-Müslimîne fî Filistin* 70.

vâkidir. Nitekim Devâdâriye Medresesi tamir edilerek ıslahhane olarak kullanılmaya başlanmış ve bu ıslahhanenin masrafları için de Bâbu'l-Halîl'in haricinde bulunan meydanda yeni dükkânlar inşâ edilmiş ve Salâhiye Vakfı'na ait çarşı tamir ettirilerek kiraya verilmiştir.¹⁴⁰

Kudüs'te Osmanlılar tarafından kurulan yeni vakıflar arasında en önemli ve en büyük olanı Haseki Sultan Vakfı idi. Bir cami, bir han, bir medrese ve bir imareten oluşmuş kompleks olan bu vakıf Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi Hürrem Sultan tarafından 1551-1552 tarihinde kurulmuş ve çok geçmeden Filistin'de fakirlere yardım eden ön önemli kuruluş olmuştur. Vakfın imareti her gün ribatı ziyaret eden misafirlere, sûfilere, öğrencilere ve yoksullara sıcak yemek dağıtıyor, kimlerin yemek alma haklarının olduğunu ise kadı belirliyordu.¹⁴¹

Vakfın bu işlevlerini yerine getirmek için geniş arazilerden oluşan çok sayıda mülk vakfa kaydedildi.¹⁴² Evliya Çelebi'nin, "Hasekiye imaretinin zengin vakıfları vardır. On sekiz çeşmesi olup hepsi de Sultan Süleyman'ın eseridir. Her çeşmede 947 tarihi yazılıdır"¹⁴³ şeklinde bilgi verdiği bu vakfın mülkleri arasında Filistin'de en az 25 köy -16'sı Gazze ve Remle'de, 8'i Kudüs'te, 1'i Nablus'ta- ve bu köylerin çevresinde yer alan tarlalar bulunmaktaydı. Filistin dışında bugünkü Lübnan'ın kuzeyindeki Tripoli bölgesindeki 'Amyun köyü ve etrafındaki tarlalar bu kuruluş için vakfedildi. Kanuni Sultan Süleyman, bu mülklere, 1566'daki vefatından kısa bir süre önce Hâr köyü ve hepsi de Sidon bölgesindeki üç mezrayı ekledi.¹⁴⁴

Haseki Sultan Vakfı'nın kurulması vergi dağılımında da önemli değişiklikleri beraberinde getirdi. Kudüs Sancağı'nda daha önce

¹⁴⁰ BOA, İ.MMS, 2151; [*Vesikalar*, I, 33].

¹⁴¹ Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 201-202; Zeevi, *Kudüs*, 31.

¹⁴² Peri, "Waqf and Ottoman Welfare Policy", 170.

¹⁴³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 9/2, 523-524.

¹⁴⁴ Peri, "Waqf and Ottoman Welfare Policy", 171.

Sancakbeyi'ne ayrılmış olan bazı tarım gelirleri vakfa aktarılırken vakıf, ilk kez dördüncü tapu tahrir defterinde yer aldı.¹⁴⁵

Toplumsal rolünün yanında bu vakıf, yüzlerce kişiye meslek sağlayıp çok daha fazla kişiye de sabit gelir temin ederek şehrin ekonomisinde de önemli bir rol oynamaya başlamıştı.¹⁴⁶ Yerel pazara benzer şekilde Haseki Sultan Vakfı da Kudüs'ün çevresindeki kırsal bölge ile ilişkilerini kurumsallaştırmıştı. Vakıf memurları komşu köylerden büyük miktarlarda yiyecek ve odun satın alırken bazı köylülere de vakıf için bağış toplamaları veya mal satın almaları için para ödenmekteydi.¹⁴⁷ Ayrıca vakfın kendisinin işlettiği değirmenler, zeytin ve susam yağı makineleri ile fırınlar da bölgenin iktisadî hayatına katkı sunuyordu.¹⁴⁸

Haseki Vakfı'nın yanında kentte çok farklı işlevleri olan çeşitli vakıflar da vardı. Örneğin Harem-i Şerif ve diğer kuruluşların çalışanlarına yönelik harcamaların ana yükümlülüğü, daha önce de olduğu gibi vakıflar tarafından karşılanıyordu. Birçok vakıf medreseler, ribatlar ve zaviyelerde olduğu gibi Harem-i Şerif'te de çok sayıda kişiye yeni iş fırsatları sağlıyordu. Medreselerde çalışanların sayısı bazen öğrencilerin sayısını aşıyordu. 1552 yılında Kanâtu's-Sebîl'in çalışanlarının maaşları, vakıf gelirlerinin üçte ikisine denk geldiğinden işçilerin bir kısmı işten çıkarılmak zorunda kalmıştı. Benzer şekilde Mescid-i Aksâ'nın vakfı, bizzat caminin tamire şiddetle ihtiyacı olmasına rağmen farklı işlerde görevli aşırı sayıdaki çalışanlarına bakmaktaydı. Üstelik vakıf ve bağlı kuruluşları Harem-i Şerif'in revaklarında yaşayan Hintli, Balkanlı, İranlı, Kürt, Tatar, Moğol ve Türklerden yüzlerce dervişi geçindirmek zorunda idi.¹⁴⁹

¹⁴⁵ Singer, *Kadılar, Kullar ve Kudüslü Köylüler*, 83.

¹⁴⁶ Aseli, *Jerusalem under the Ottoman*, 202.

¹⁴⁷ Zeevi, *Kudüs*, 32.

¹⁴⁸ Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 407.

¹⁴⁹ Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 241.

Kudüs'te Osmanlı döneminde kurulan vakıflardan bazıları şunlardır:¹⁵⁰

Vakfın Adı	Vakfiye Tarihi/h.	Vakfın Kuruluş Amacı
Âişe Rûmiyye Vakfı	922	Kendisi, nesli, Kudüs
Mustafa b. İskender Paşa Vakfı	925	Kudüs fukarası için
Ahmed b. Fahrüddin	927	Kudüs fukarası için
Şeyh Bedruddin Muhammed	927	---
el-Emîr Vakfı	927	Halilürrahman aşevlerinin masrafı
Seyyid Ahmed b. Ali er-Rûmî	930	Halvetiyye fukarası ve Mescid-i Aksâ'da Pazartesi ve Perşembe günü sabah namazında Kur'an okuyanlar
Muhammed Çelebi Vakfı	934	Halvetî Şeyhi ve nesli için
Sultan Kayıtbay Vakfı	937	Ceşîşe tarikatı için
Hüsamuddin Ebû Muhammed	938	Kudüs'teki bir imaret için
Muhammed Soğancı Vakfı	941	? Ribâtı masrafları için
Muhîbuddîn Muhammed b. 'Alauddîn	942	Mekke, Medine ve Halilürrahman'ın ihtiyaçları
Şihâbuddîn Ahmed ed-Deccânî	948	Kendisi, nesli, artan mal ise fakirler, miskinler, yolda kalmışlar... için
Salâhiyye Vakfı	948	Salâhiyye Medresesi için

¹⁵⁰ İpşirli-et-Temîmî, 20-53.

Mevlâna Kâdî Ahmed Çelebi	952	---
Şeyh Selmân Fahrüddîn b. Ahmed	952	Yaşadığı sürece kendisi, öldükten sonra türbesi için
Bayram Çavuş Ribâtı Vakfı	953	Ribâtının masrafları için
Bayram Çavuş Vakfı	953	Ribâtının masrafları için

Kudüs idaresinin kendi yönetimine bırakılan vakıflardaki asıl vazifesi vakıf mülklerinin yok olmadığından veya harap olmaya başlamadığından emin olmaktı. Kurulun en sık yaptığı iş harcamaların onaylanması idi. Örneğin, Recep ayından Ramazan ayına kadar Kudüs’e gelen Kuzey Afrikalı hacılara yiyecek sağlayan Ebû Medyen Vakfı’nın harcamaları Kurul tarafından onaylanmak zorundaydı. Harcamalar geleneksel olduğu halde daha önce uygulanan veya XX. yüzyıl başlarında ihdas edilen pek çok yol vardı. Eskiden yönetici kendi düşüncesinin en iyi yol olduğunu ileri sürerek bu işleri yürütebiliyorken bu dönemde gıda maddelerinin sağlanması bir açık artırma ile yapılıyor ve artırma iki kez yapılmadıkça Kurul tarafından onaylanmıyordu.¹⁵¹

Kurulun diğer önemli fonksiyonları da vakıf mülkleri için gereken tamir masraflarını tespit ve tayin etmek ile vakıf mülklerinin bireylere kiralanmasıydı. Kurul, tamir zamanı geldiğinde alanı incelemesi, neler yapılabileceğine ve maliyetin ne kadar olabileceğine karar vermesi için bir teknisyen gönderir ve tamirler için ihale açardı. Bazı durumlarda da vakıf heyeti, çalışmaları kendi sermaye ve imkanları ile yerine getirmeyi tercih ediyordu. İhale ile yapılan çalışmalarda özel bir birim, süreci kontrol ediyordu. Kurul, vakıf mülklerini açık artıma ile kir alıyor ve artırma ile ilgili tüm detaylar kaydedilerek denetim için altı suret olarak dosyada Kurul’a

¹⁵¹ Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914*, 189.

sunuluyordu. Kira dönemi genellikle bir yıl ile sınırlı oluyor, bu sınır ancak yeni bir açık artırma ile yükseltiliyordu.¹⁵²

Kudüs'teki yerel hanedanlar, kanunen yasak olmasına rağmen kâdının onaması ve sicillere kanuni olarak yazılması suretiyle bazı vakıf mülklerinin kontrolünü ele geçirmeyi ve onları özel mülke dönüştürmeyi başardılar. "Hulû" adı verilen bu metotta yatırımcı tarafından özel bir sermaye vakıf mülküne veriliyor, tüm özel tasarruf hakları yatırılan tutara denk oluyordu. Vakıfların kârlarını onamakla sorumlu olan kâdı, böylece hulûyu onaylamaya mecbur oluyordu. Çünkü ilk ve en başta gelen anlamı "gerçek mülk" olan vakıf mülkünün tamir ve restorasyonu için başka alternatif yol kalmıyordu.¹⁵³

Küçük aile vakıflarının durumu XX. yüzyıl başlarına kadar değişmeden kalmıştı. Bu vakıflarla ilgili davalar gündeme geldiğinde Vilayet Vakıf İdaresi durumu araştırmak için birini görevlendirir, başka hususlara karışmazdı.¹⁵⁴

Osmanlı hukukunun son dönemlerinde vakıftan yararlananları kaybolan ve gelirleri sarf edilecek hayrat müesseseleri mevcut olmayan vakıflara "Evkâf-ı Münderise" adı verilmiş ve bu çeşit vakıflara ait gelirlerin Dârüşşafaka ve öğretim kurumlarına verilmesinde sakınca görülmemişti.¹⁵⁵ Münderise vakıflarının Kudüs'te fazlaca önemli olmamasından dolayı haklarında çok az sayıda belge bulunmaktadır. Bu vakıf gelirlerinin önemsiz olduğunun işareti, Vilayet Vakıf İdaresi'nin bu vakıf aracılığı ile toplanan gelirleri iptal etme ve vakfın işlevini başka bir idarî bölüme tahsis kararıdır.¹⁵⁶

¹⁵² Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914*, 189-191.

¹⁵³ Gilbar, "Economy and Society in Palastine", 11.

¹⁵⁴ Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914*, 187.

¹⁵⁵ Akgündüz, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı-2*, 73.

¹⁵⁶ Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914*, 189.

- ÜÇÜNCÜ BÖLÜM -
OSMANLI DÖNEMİNDE KUDÜS'TE EĞİTİM KURUMLARI VE
FAALİYETLERİ

Kudüs'ün, Osmanlıların yönetimine geçmesi şehirde çeşitli alanlarda köklü değişikliklerin yapılmasını gerektirmemişti. Pek çok kurum ve işleyiş Memluk döneminde olduğu şekliyle devam etmiş ancak mümkün olan iyileştirmelerin yapılmasından da geri durulmamıştı. Bu alanlardan biri de eğitim olup ilerleyen süreçte Osmanlı, Memluklerden aldığı eğitim kurumlarını birtakım iyileştirmeler ve ilaveler yaparak devam ettirmiştir. Burada sözü edilen eğitim kurumlarının ağırlıklı olarak Müslümanlara ait olduklarını belirtmeliyiz. Zira o dönemde Kudüs'ün Hristiyan ve Yahudi nüfusları Müslümanlara nazaran çok az olup artış, sonraki yüzyıllarda gerçekleşmiştir.

1. MÜSLÜMANLARA AİT KURUMLAR

Devlet-i Aliyye'nin Memluklerden devraldığı Kudüs'ün yerel ekonomisinin, genel gelir seviyesi düşüklüğü nedeniyle adeta bir bunalım yaşamakta olduğu ve Müslüman mekteplerinin ihtiyaçlarının karşılanması için kurulmuş olan pek çok vakfın dahi yoksullaştığını görmekteyiz.¹⁵⁷ Bu da Osmanlı yönetiminin ekonomik alana olduğu gibi ekonominin etkilediği diğer alanlara da iyileştirme yönünde müdahalesini gerekli kılmaktaydı. Bu süreçte yönetimin ilgisi öncelikle eksikliği yoğun hissedilen alanlara yöneldi

¹⁵⁷ Singer Amy, *Kadılar, Kullar ve Kudüslü Köylüler*, 6.

ve Memluklerden kalan ve sayısının yeterli olduğu düşünölen medreselerin yenilerinin acilen açılması yerine şehrin altyapı hizmetlerinin güçlendirilmesi öncelendi.¹⁵⁸

Bu, eğitimin tamamen ihmal edildiğı anlamına gelmediğı gibi durumun uzun dönem aynı şekilde devam ettiğini söylemek de mümkün değildir. Acil müdahalenin gerektiğı alanlarda iyileşmelerin gerçekleştirilmesi ile birlikte eğitimde de ilerlemeler sağlanmaya başlamıştır. Örneğın her ne kadar medreseler Memluk dönemine göre sayıca düşüş göstermiş olsalar da XVII. yüzyılda şehirde Memluklerden kalan elli altı medreseye ek olarak Osmanlı döneminde kırk medresenin daha faaliyette bulunduğı görölmektedir. Bu yüzyılın son çeyreğinde Harem-i Şerif'in etrafında medreseler için ayrılmış iki yüz civarında oda bulunmaktaydı.¹⁵⁹

Sözü edilen XVII. yüzyıl aslında Osmanlı Devleti için XVI. yüzyılın başarısıyla XVIII. yüzyılın gerilemesi arasında bir geçiş asrı idi. Bu durum Kudüs'te de kendisini hissettirmekteydi. Medreseler, بیمارستانلار, ribatlar ve zaviyeler gibi eski kuruluşlardan bazıları her ne kadar canlılığını kaybetmiş olsalar da hala fonksiyoneldi.¹⁶⁰

Devletin diğler bölgelerinde olduğu gibi Müslömanlara ait geleneksel eğitim kurumlarını mektep/küttap, medrese, cami ve tekke şeklinde saymak mümkündür. İlerleyen dönemlerde bunlara iptidâî, rüşdiye ve idâdîler eklenmiştir. 1672 yılında Kudüs seyahatini gerçekleştiren Evliya Çelebi, burada yedi dâru'l-hadis, on dâru'l-kurrâ, kırk sıbyan mektebi ve yetmiş tarikatın birer tekkelerinin bulunduğunu belirtir.¹⁶¹

Oldukça eski kurumlar olan mahalle veya diğler adıyla sıbyan mektepleri hemen her mahallede bulunan, isteğle bağılı olarak 5-7 yaşından itibaren kız ve erkek çocukların eğitim gördüğü, okuma-yazma, ilmihal, Kur'an dersleri

¹⁵⁸ Ze'evi, *Kudüs*, 4.

¹⁵⁹ Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 213.

¹⁶⁰ Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 211.

¹⁶¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 9/2, 523-524.

ve genellikle dört işlemden ibaret basit matematiğin verildiği yerlerdi.¹⁶² Cami derslerine “oturmak” veya medreseye gidebilmek için bu mekteplerden geçilmesi şarttı.¹⁶³ Tanzimat’la birlikte Kudüs’te de eğitim alanında yenilikler yapılmıştı.¹⁶⁴ Bu süreçte mektepler genellikle yerlerini iptidâilere bıraksalar da varlıkları devam etmekteydi. Örneğin, bir Arap okulu olan Meymuniyye Mektebi, 1892’de restore edilmişti¹⁶⁵ ve 1905 nüfus sayımına göre burası 14 görevlinin çalıştığı nispeten büyük bir mektepti.¹⁶⁶

Camiler ise daha çok yaygın eğitim kurumu olarak hutbeler, vaazlar ve sohbetler şeklinde halka eğitim veriyor olmalarının yanında meraklı ve mütehassıslara yönelik birer eğitim mekanları idi. Dolayısıyla câmilerin, yüksek seviyede öğretim veren merkezler olarak da fonksiyon icra ettiklerini söyleyebiliriz. Bu nedenle “Öğretim küttâbla veya özel öğretmenle başlar, mescit halkası ile sona erer” denmiştir. Camilerdeki ders halkalarında fıkıh, tefsir, kelâm, hadis, dil bilimleri ve şiir okutuluyordu.¹⁶⁷ Kudüs’teki Mescid-i Aksâ, diğer camilerle aynı işlevlere sahip olmasının yanında İslâm dünyasının muhtelif yerlerinden gelen pek çok âlimin derslerine de ev sahipliği yapıyordu.¹⁶⁸

Osmanlı eğitim sistemi içerisinde orta ve yüksek tahsilin görüldüğü medreseler¹⁶⁹ ise genellikle bir vakfa bağlı olarak eğitim vermekte ve harcamaları bu vakıf tarafından karşılanmaktaydı. Buralarda ders veren ulemanın ve personelin gelirleri, vakıfların dağıttıkları paralar ile devletin ve

¹⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz., Kazıcı, *Osmanlı’da Eğitim Öğretim*, 104; Palabıyık, “Medreseler ve Mektepler”, 491-509; Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası*, 46.

¹⁶³ Sakaoğlu, *Osmanlı’da Eğitim Tarihi*, 19.

¹⁶⁴ Kushner, “The Ottoman Governors of Palestine, 1864-1914”, 274.

¹⁶⁵ Arnon, “The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period”, 21.

¹⁶⁶ Arnon, “The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period”, 46.

¹⁶⁷ Sarıçam, “Türk-İslâm Tarihinde Yükseköğretimin Arka Planı”, 15. Ayrıca bkz., Kazıcı, *Osmanlı’da Eğitim Öğretim*, 93.

¹⁶⁸ Aseli, “Kudüs –Osmanlı Dönemi ve Sonrası–”, 337.

¹⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz., Kazıcı, *Osmanlı’da Eğitim Öğretim*, 106-108; Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası*, 47.

devlet büyüklerinin genellikle vakıf çerçevesinde gerçekleşen koruyuculuklarına bağımlıydı.¹⁷⁰

Selâmiye Medresesinin masraflarını karşılamak için kurulan Şeyh Mecdüddin Abdülmelik b. Ebî Bekr Vakfı, Kayıtbay Medresesi giderleri için kurulan Sultan Kayıtbay Medresesi Vakfı gibi Memlukler döneminde kurulup Osmanlılar zamanında da korunan vakıflara ilaveten Osmanlı döneminde de Salâhiye Medresesinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan Salâhiye Vakfı gibi aynı amaca matuf vakıflar hayata geçirilmişti.¹⁷¹ Kudüs'te faaliyet gösteren en büyük vakıf olan Haseki Sultan Vakfı, bünyesinde medrese bulundurması ve öğrencilere sıcak yemek dağıtmasının¹⁷² yanı sıra dinî eğitim alan Müslüman öğrencilere günlük küçük maaşlar ödemektedir.¹⁷³ Ayrıca bu kurum sadece kendi bünyesindeki medresenin değil çeşitli türdeki eğitim müesseselerinin kuruluşuna da oldukça fazla katkıda bulunmuştu.¹⁷⁴ Bu durum sadece Osmanlı dönemine mahsus olmayıp öğrenci ve öğretmenlere yemek veren cami, medrese, mektep ve tekkelerdeki Osmanlı imaretlerinin örnekleri Eyyûbî ve Memluklerde görülmektedir.¹⁷⁵

Medreseler aynı zamanda vakıflar¹⁷⁶ tarafından istihdam sahası olarak görülüyor, bazen çalışanların sayısı öğrencilerin sayısını aşıyordu. Örneğin Tâziyye Medresesinde 36 çalışana mukabil, 26 öğrenci öğrenim görmektedir.¹⁷⁷

Osmanlı döneminde Kudüs'te medreselerin etrafı, tasavvufî hayat açısından da canlanmış durumdaydı. Mescid-i Aksâ ve Şam Kapısı civarında birçok tekke ve zâviye yer almakta, Nakşibendiyye, Mevleviyye, Şâzeliyye,

¹⁷⁰ Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri* 46.

¹⁷¹ Bkz., İpşirli-Temîmî, *Evkâfu ve Emlâku'l-Müslimîne fî Filistin*, 20-53.

¹⁷² Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 202; Zeevi, *Kudüs*, 31.

¹⁷³ Peri, "Waqf and Ottoman Welfare Policy", 168.

¹⁷⁴ Peri, "Waqf and Ottoman Welfare Policy", 167.

¹⁷⁵ Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik –Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmaretî-*, 174.

¹⁷⁶ Kudüs'te bulunan vakıflar için bkz., Tâzî, *Evkâfu'l-Mağribeti fî'l-Kuds*.

¹⁷⁷ Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 241.

Rifâiyye ve Ahmedîyye gibi tarikatlar şehrin dinî ve kültürel hayatına belirgin katkı sağlamaktaydı.¹⁷⁸

Sâlihiye Medresesinin vakıf senedindeki şartlar, bu kurumlarda eğitimin nasıl gerçekleştiğine dair bilgi sunmaktadır. Bu şartlara göre maaşlı müderris, öğrencilerin kendi dersi için toplandıkları medreseye erken saatlerde gelmeli ve hep birlikte Kur'an okuyarak başlamalıdır. Vakıf kurucusu ve tüm Müslümanlar için dua edilmesinden sonra müderris, "mezhep fıkhı" ile ilgili dersine başlar. Bunu hilaf fıkhı ve fıkıh usulü dersleri takip eder, sonra diğer İslâmî ilimlerden istediğini verir, daha sonra muîdler¹⁷⁹ devreye girerek her muîd kendisine bağlı öğrencilere, sabah müderris ile okudukları dersler konusunda talim yaptırırdı. Muîdler ikinci bir talim için ikindi namazından sonra geri gelirlerdi. Beş vakit namaz meşru bir mazereti olanlar hariç, cemaatle kılınacaktır. Evli olanlar ve özel izin alanlar hariç öğrenciler mutlaka yatılı olmalıydılar.¹⁸⁰

Mescid-i Aksâ'nın burada bulunmasının şehrin eğitim alanındaki etkisi büyüktü. İslâm tarihi boyunca farklı Müslüman ülkelerden gelen yüzlerce âlim Mescid-i Aksâ'yı ziyaret etmiş ve bir kısmı Kudüs'te yaşamayı tercih ederek şehrin ilmî hayatına katkıda bulunmuştur.¹⁸¹ Örneğin, Fahreddin b. Asâkir yılın belli ayları Şam'da, belli ayları Kudüs'te Salâhiye Medresesinde ders verirdi.¹⁸² 1627 yılında ünlü müellif el-Mağribî ve Ahmet el-Mikkârî de şehirde bir ay kadar ders vermişlerdi.¹⁸³ Ahmed b. Muhammed b. Yusuf el-Hâlidî,¹⁸⁴ gibi Kahire'de bulunan el-Ezher'e ilim tahsil etmek için giden bazı âlimler, Kudüs'e gelerek burada dersler vermişlerdir. Ayrıca Cemâlüddîn b.

¹⁷⁸ Aseli, "Kudüs", 337.

¹⁷⁹ Muîd, müderrisin yardımcısı olup, müderrisin işlediği konuyu dersten sonra talebelere tekrar ettirir ve öğrencilerin disiplini ile meşgul olurlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz., Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, 172-173.

¹⁸⁰ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim –İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı–*, 154-155.

¹⁸¹ Aseli, *Kudüs*, 337.

¹⁸² Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim –İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı–*, 251.

¹⁸³ Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 213.

¹⁸⁴ Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser*, I, 297.

Şemşiddîn el-Kudsî,¹⁸⁵ Hâfızuddîn b. Muhammed,¹⁸⁶ Urfe b. Ahmed ed-Deccânî,¹⁸⁷ Mahfûz b. Muhammed b. Abdillâh¹⁸⁸ gibi aslen Kudüslü olup Kahire'ye giderek ilim öğrenen, sonra da memleketine dönerek ilmî faaliyetlerine devam eden isimler de vardır. Şehirde daimî görev yapan öğretmenleri atama yetkisine ise kâdı sahipti.¹⁸⁹

Kudüs'te kadınların eğitim durumlarına ilişkin farklı izlenimler yansıtılmaktadır. Bunların bir kısmına göre kadınlar genel olarak eğitimsizdi. Rogger'ın ifadesiyle ne bir harfin şeklini bilen ne de yasal haklarının geçerli bir açıklamasını yapabilen bir kadın veya genç kız vardı.¹⁹⁰ Buna karşın şehri ziyareti sırasında kadınların çocuk bakımı ve eğitimlerinden etkilendiğini belirten seyyâhlar da bulunmaktadır.¹⁹¹

Devletin duraklama ve gerileme dönemlerini yaşamasına paralel olarak Kudüs'ün eğitim hayatında da benzer durumlar yaşanmaya başladı. Bunun çeşitli sebeplerinden biri genellikle İstanbul'dan gelen kâdının dışındaki dinî yetkililerin çoğunlukla Kudüs'ün ileri gelen ailelerinden atanması, eski ailelerin dinî memuriyetler ve özellikle dinî eğitim için görevli sağlaması yani bu görevlerin irsî olmasıydı ki bu durum eğitim standartlarının bozulmasında etkili olmuş ve XVII. yüzyıldan itibaren din ve eğitim görevlilerinin eğitiminin kaliteli olmamasına yol açmıştır. Örneğin Kudüs Kâdısı Ayyâşî'ye göre teşrifat esasları nedeniyle tayin edilen en-Nafâtî, kendisinin eğitiminde büyük bir performans gösterememişti.¹⁹²

Kudüs medreseleri ve kültür hayatındaki gerileme, XVIII. yüzyıldan itibaren daha belirgin hissedilmeye başladı. Bunun en önemli sebebi

¹⁸⁵ Muhıbbî, *Hulâsatü'l-Eser*, I, 489.

¹⁸⁶ Muhıbbî, *Hulâsatü'l-Eser*, I, 500.

¹⁸⁷ Muhıbbî, *Hulâsatü'l-Eser*, III, 110.

¹⁸⁸ Muhıbbî, *Hulâsatü'l-Eser*, IV, 315.

¹⁸⁹ Doumanı, "Palestinian Islamic Court Records: A Source for Socioeconomic History", 157. Osmanlı dönemi Kudüs'ünde kâdının yetkileri ve fonksiyonları için bkz., Aref el-Aref, "The Closing Phase of Ottoman Rule in Jerusalem", 337-338.

¹⁹⁰ Ze'evi, "Women in 17th-Century Jerusalem", 160.

¹⁹¹ Ze'evi, "Women in 17th-Century Jerusalem", 168.

¹⁹² Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 213.

medreseleri ve kültürel hayatı canlı tutan vakıfların zayıflamasıydı. Kudüs'teki eğitim kurumları ile dinî-kültürel hayatta etkili olan vakıflar sadece Kudüs ve civarında değil Anadolu, Mısır ve Suriye'de de bulunmaktaydı. Bu bölgelerdeki sorunlar şehirdeki vakıfların ve dolayısıyla medreselerin zayıflamasına yol açıyordu.¹⁹³

Müslümanlara ait geleneksel eğitim kurumlarında kalitenin yanında sayıca da düşüşler yaşanmıştı. 1870'e doğru şehirde on küttap ve buna yakın sayıda medrese bulunmaktaydı.¹⁹⁴ Buna mukabil modern eğitim kurumları artış gösteriyordu. 1860larda zamanın mahalle mekteplerinin müfredatında reform niteliğinde değişiklikler yapılmak istense de hem dünyevî konuları bu kurumların müfredatına dâhil etmekte karşılaşılan güçlükler, hem de ilköğretimde doğal bilimlerin önem kazanmaya başlaması sonunda Maarif Nezareti, iptidâî denilen ilkokulları açmaya karar verdi.¹⁹⁵ Sultan II. Abdülhamit döneminde şehirde faaliyet gösteren iptidâî mekteplerin sayısı 300'ün üzerindeydi.¹⁹⁶ Sancak'ta 1885'te Osmanlı Devleti'nce atanmış öğretmenlerin görev yaptığı 158 kent ve köy iptidâîsi mevcuttu.¹⁹⁷ 1905-1906 ders yılında Kudüs'te usûl-ü cedîd üzere eğitim yapan, resmî 350 erkek, 2 kız ve 1 erkek hususî iptidâîsinde öğrenim yapılmaktaydı.¹⁹⁸ Aynı yıl İmparatorluk çapında kaza başına düşen iptidâî mektep sayısı 12,47 iken bu rakam Kudüs'te 70'di.¹⁹⁹

1293 (1876/1877) Devlet Salnamesi'ne göre 2 rüşdiyede 101;²⁰⁰ 1895-1896 yıllarında 3 rüşdiyede 233 erkek öğrenci öğrenim görüyordu.²⁰¹ Hicrî 1316 (1898-1899) yılına ait Birinci Def'a Maarif Salnamesi'ne göre ise şehirde 3

¹⁹³ Aseli, "Kudüs", 337.

¹⁹⁴ Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", 92.

¹⁹⁵ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, 145.

¹⁹⁶ İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", 306.

¹⁹⁷ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, 147.

¹⁹⁸ Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, 90.

¹⁹⁹ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, 148.

²⁰⁰ Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, 95.

²⁰¹ Cihan, *Osmanlı'da Eğitim*, 69.

rüşdiyede 164; 1 idâdîde 81 öğrenci öğrenim görmekte olup aynı belgede iptidâî ve buradaki öğrenci sayısı “bilinmiyor” olarak gösterilmiştir. 1328 Salnamesi’ne göre rüşdiye sayısı 1906-1907’de 4’e çıkmıştı.²⁰² XIX. yüzyılın sonunda Bâb-ı Âlî’nin, ivedi olarak gerekli eğitimle donanmış, bir memur kadrosuna ihtiyaç duyması üzerine meslekî eğitim veren okulların çoğalması acil bir ihtiyaç haline gelerek idâdî okulları kurulmuştu.²⁰³ Kudüs’teki ilk idâdî mektebin kuruluş tarihi ise 1888 olup bu okulun arsası Rum-Ortodoks Patrikhanesi tarafından hibe edilmişti. Belirli sayıda da olsa gayr-i Müslim öğrenciler de bu okullara devam etmişlerdi.²⁰⁴

1316 Salnâmesi’ne göre şehirde bulunan 7 gayr-i Müslim ilk ve ortaokulunda 554 öğrenci bulunmaktaydı.²⁰⁵ Kuşkusuz bu durumun bir sebebi de şehirdeki nüfusun Yahudi ve Hristiyanlardan yana daha çok artmasıydı. Kudüs nüfusu 1800’de 9000, 1840’da 13000, 1860’da 19000, 1880’de 30000, 1922’de 62500 idi.²⁰⁶ Doğal olmayan ve göçlerle²⁰⁷ beslenen nüfus artışı giderek Yahudilerin şehirdeki en büyük kitleyi teşkil etmelerine yol açmıştı.²⁰⁸

Kudüs’te farklı toplumlardan nüfus arttıkça beraberinde bir taraftan Sünniler, Şiiler, Dürzîler; diğer taraftan Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler arasında çatışmalar da yaşanmaya başladı. Ayrıca özellikle Avrupalı güçlerin misyoner faaliyetlerdeki rekabetleri tarafından meydana getirilen, farklı bölümler arasındaki mücadele ile Hristiyan toplum parça parça olmuş,²⁰⁹ bu

²⁰² Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, 105.

²⁰³ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, 154.

²⁰⁴ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, 296.

²⁰⁵ Sakaoglu, *Osmanlı’da Eğitim Tarihi*, 117; Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, 108.

²⁰⁶ Schölch, “The Demographic Development of Palestine 1850-1882”, 489. Krş: Grossman, “Arab Population in Palestine during the Ottoman Era: Perceptions and Reality”, 142; Nicault, “Osmanlı Kudüs’üne Dönüş”, 39.

²⁰⁷ Kudüs’e Yahudi göçü ve sonuçları için bkz., Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, 78-91.

²⁰⁸ XIX. yüzyılda Kudüs’teki nüfus hareketine dair rakamlar için bkz., Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, 84; Nicault, “Osmanlı Kudüs’üne Dönüş”, 40.

²⁰⁹ Schidorsky, “Libraries in Late Ottoman Palestine”, 261.

dinin her bir mezhep ve cemaati kendi kurumlarını teşekkül etmek gayretine girmişlerdi.

2. HİRİSTİYAN VE YAHUDİLERİN EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI

Hıristiyan ve Yahudilere ait önceki başlıklarda yer verdiğimiz dinî kurumlar aynı zamanda cemaatlerin eğitim ihtiyacına cevap vermektedir. Bunun yanında müstakil okullar da kurulmaya başladı.

Artan gayr-i Müslim nüfusun eğitim ihtiyacının karşılanması yanında yabancı devletlerin bölgeye bir müdahale yolu olarak da eğitim kurumlarını seçmeleri neticesinde Hıristiyan ve Yahudilere ait müesseselerin hızla çoğaldığı görülmektedir. Bu konuda öncelik yabancı devletlerin desteğini arkasına alan Hıristiyanlarındı. 1681’de Bâbîâlî ilk kez Ruslara Kudüs’teki Ortodoks Kilisesini himaye hakkı tanıdı.²¹⁰ Bu durum bir bakıma yabancı destekli okulların açılmasına da ortam sağlıyordu.

Din adamları da okulların açılmasına öncülük etmekteydiler. Rum Ortodoks Patriği V. Athanasios (1827-1845) XIX. yüzyılın ilk yarısında çok sayıda okulun yaptırılmasını sağlamıştı.²¹¹ Yine Patrik Gerasimos (1891-1897) ve Patrik Demianos 1. Dünya Savaşı arefesinde, Patrikhane’nin sahip olduğu 83 okulun pek çoğunu kurmuşlardı.²¹² Bu girişimde 1870’lerin ortalarından itibaren Rum Katolik Kilisesi ve Rus Ortodoks Filistin toplumu gibi diğer kiliselere dönüşümlerden canı sıkılmış olan cemaat üyelerinin gönlünü almak amacı da bulunmaktaydı.²¹³ Zaten o dönemin okulları genellikle kiliselerin

²¹⁰ Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, IV, 162.

²¹¹ Katz-Kark, “The Church and Landed Property”, 395.

²¹² Katz-Kark, “The Church and Landed Property”, 397.

²¹³ Katz-Kark, “The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem”, 517.

bünyesinde faaliyet göstermekteydi. Örneğin Rum Mektebi, büyük Rum Manastırı'nın batı tarafına bitişik, Rum Kilise Okulu'ydu.²¹⁴

1841'de Friedrich Wilhelm IV'in teşvikiyle Kudüs'te bir İngiliz-Prusya Piskoposluğu kuruldu.²¹⁵ Ancak bu piskoposluk kurulmadan çok önce de Protestanların eğitim faaliyetleri devam etmekteydi. XVIII. yüzyılda Kudüs'te İngiliz-Protestan ahalisinden toplam 232 kişinin şehirde yaşamasına karşılık 338 öğrenci kapasiteli altı okulun yanında bir yedincisi de açılmaya çalışılmıştı.²¹⁶ 1842 yılında Babıâli'nin Kudüs'te bir Protestan kilisesinin açılmasına izin vermesi, yabancı okullar açısından adeta bir kırılma noktası olmuştur. Bu tarihten sonra İngiltere, Almanya, Rusya ve Amerika'dan gelen misyonerler çeşitli kilise, misafirhane ve yetimhanelerin yanında okullar da açmışlardı. Artık Filistin'de kiliseler ve elçilikler, içinde okulların bulunduğu farklı kurumları planlama ve inşâ etmekle uğraşıyorlardı.²¹⁷ Bu kurumlar sadece görünürdeki işlevlerini yerine getirmeyip aynı zamanda misyonerlik faaliyetleri ve Hristiyanlık propagandası yapmaya başladılar.²¹⁸ Zira önceleri dinî niteliği ağır basan bir eğitim veren ve dolayısıyla kiliselere bağlı kurumlar olan okulların yanında zamanla elçilikler de birer "Elçilik Okulu" açmışlardır. Bu okullar bir süre sonra kuruluş amaçları dışına çıkarak birer yabancı devlet okulu şeklinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.²¹⁹ Yabancı okulların en önemli gayesi Katolik veya Protestan mezheplerini yaymak iken diğer bir gayesi de kendi milletlerinin propagandasını yapmaktır.²²⁰

Hristiyan nüfus şehir merkezinde yoğunlaşmış olmakla²²¹ beraber kiliseler Kudüs'ün Eski Şehir denilen bölgesinin yanında Yeni Şehir adı verilen ve surların dışında bulunan bölgeye de bu tür faaliyetlerini taşımışlar

²¹⁴ Arnon, "The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period", 22.

²¹⁵ Karaman, "Filistin", 96; Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, 67.

²¹⁶ Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, 174; Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, 17.

²¹⁷ Katz-Kark, "The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem", 512.

²¹⁸ Aseli, "Kudüs", 337; Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, 325.

²¹⁹ Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, 16.

²²⁰ Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, VIII, 190.

²²¹ Schölch, "The Demographic Development of Palestine 1850-1882", 490.

ve burada inşâ edilen ilk binalar, yapı inşâ yarışına giren Avrupa hükümetleri tarafından desteklenen ve 1860'larda başlayarak okulları da içine alan bir dizi komplekse sahip Hristiyan kiliseleri olmuştur.²²²

Kudüs'te Katolik ve Ortodokslar arasında yaşanmakta olan nefret,²²³ adeta bir eğitim kurumu açma yarışına girilmesinin sebeplerinden biriydi. Hristiyan mezhepleri mümkün olduğunca fazla sayıda okul açma gayretindeydiler. 1883 nüfus sayımına göre Hristiyan Rum Ortodokslara ait Rum Okulu'nda 158 öğretmen, öğrenci ve görevli vardı.²²⁴ 1870 yılından 1890'a kadar inşâ edilen çok sayıda Fransız manastırlarının bazıları halka eğitim hizmeti sunmaktaydı ki Yeni Şehir'de 1888 yılında inşâ edilen Marie-Reparatrice Rahibe Manastırı ve Notre-Dame de France da bunlardandı.²²⁵ 1883 nüfus sayımına göre Yeni Şehir'deki Protestanlara ait Thalita Kumi School'da 108 kız öğrenci; Sion Dağı'nda, yine aynı mezhebe ait Sion Okulu'nda 24 öğrenci vardı.²²⁶ Ayrıca Alman Evangelist toplumunun kendine ait bir okulu bulunmaktaydı.²²⁷ Kudüs'teki okul açma faaliyetlerinden Amerikalılar da uzak kalmamışlar ve XIX. yüzyılda Kız Yatılı Okulu, Erkek Yatılı Okulu ve Amerikan Arkeoloji Okulu olmak üzere üç Amerikan okulu açmışlardı.²²⁸

²²² Arnon, "The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period", 26.

²²³ Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, IV, 153.

²²⁴ Arnon, "The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period", 38.

²²⁵ Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", 59.

²²⁶ Arnon, "The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period", 38.

²²⁷ Katz-Kark, *The Church and Landed Property*, 384.

²²⁸ Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim*, 331.

Kudüs şehri salnamelerine göre XX. yüzyılın başında şehirde bulunan yabancı okulların dağılımı şu şekildeydi:²²⁹

Devleti ve Cemaati	1901	1903
Alman	3 İptidai	3 İptidai
İngiliz	1 İptidai	4 İptidai
Musevi	10 İptidai	8 İptidai
	8 Rüşdi	1 Rüşdi
	1 İdadi	
Protestan	13 İptidai	22 İptidai
		2 İdadi
Rus	1 İptidai	

Bu devletler için önemli olan yöre halkına eğitim-öğretim hizmeti götürmekten çok siyasî çıkarları için uygun olan yerlerde kendilerini hâkim kılmaktı. Birbiriyle yarış haline giren yabancı güçler²³⁰ bir başkasının açtığı okulu örnek göstererek kendileri de aynı şekilde ya izinsiz okul açmışlar ya da açma izni istemişlerdi.²³¹

Bu tür okulların çoğalmasını sağlayan en önemli etken kendi çıkarlarına uygun şekilde yorumlayıp kullandıkları imtiyazlar ve kapitüler nitelikteki haklardır. Aslında dinî amaçlı eğitim yapabilme izni hiçbir zaman bir kapitülasyon ayrıcalığı sayılmayıp sadece izindir. Ancak bu imtiyaz zamanla giderek bir hak olmuştur.²³²

²²⁹ Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, 106.

²³⁰ Avrupalı devletler arasındaki mücadeleler ve bunların Kudüs'teki yansımaları için bkz., Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, 67-78.

²³¹ Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, 17.

²³² Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, 10. Ayrıca bkz., Schidorsky, "Libraries in Late Ottoman Palestine", 266.

Dinî kurumlar ve yabancı devletlerin yanı sıra okul açma konusunda bireysel gayretler de kendisini göstermekteydi. Örneğin kendisini Yahudilerin Hristiyan olmalarına adanmış eski ve büyük bir Yahudi ailenin Hristiyan olmuş oğlu Alphonse Ratisbonne, 1894 yılında Notre-Dame-de-Sion aracılığı ile Arap veya Yahudi, yetim veya yetim olmayan 200 çocuk için Saint-Pierre-de-Sion-Ratisbonne meslek okulunu kurmuştu.²³³

Kudüs'te Hristiyanlara ait olan ve aralarından birçoğu Filistin'in diğer bölgelerinden gelen yatılı öğrencileri de kabul eden bu eğitim kurumlarında eğitim genellikle Arapça ve kurucu müessesenin millî dilinde yapılmaktaydı.²³⁴

Okul açmanın yanı sıra Hristiyan kiliseleri Filistin ve çevresine transfer ettikleri önemli miktarda para ile de eğitime destek oluyorlardı. Sadece 1. Dünya Savaşı öncesi dönemde Filistin'e yıllık 400.000 Sterlin para akışı gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Bu para ile sosyal alanda eğitim, kadın eğitimi ve dil eğitimine de harcama yapılmaktaydı.²³⁵

Kudüs'te bulunan Yahudilerin eğitim konusundaki teşebbüsleri Rum ve Ermenilere nazaran daha geç tarihlerde başlamıştır. Bunda XV. yüzyılın sonunda İspanya'daki dinî baskılardan kaçarak Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan Yahudilerin, XVII. yüzyılda Sabatay Sevi'nin hareketiyle karşılaştıkları baskılar karşısında kendi içlerine çekilmiş olmalarının etkisi büyüktür. Dolayısıyla modern eğitim hareketi diğer iki büyük cemaatten farklı olarak Osmanlı tebaası Yahudilerden daha çok dış kaynaklı Yahudi teşkilatlanmasının bir kolu olarak ortaya çıkmıştır.²³⁶ 1860 yılında Paris'te dünyaca meşhur Yahudi zenginlerinin kurmuş oldukları Alliance Israélite

²³³ Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", 61.

²³⁴ Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", 92.

²³⁵ Katz-Kark, "The Church and Landed Property", 384.

²³⁶ İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", 356.

adındaki teşkilat İstanbul'da ve İstanbul dışındaki büyük şehirlerde okul açmaya başlamıştı²³⁷ ki bunlar arasında Kudüs'te vardı.²³⁸

XIX. yüzyılda Yahudi çocukları için açılan okulları üç ana yapıda değerlendirebiliriz: Yahudi, misyoner ve devlet destekli okullar. Modern Yahudi okulları bir başka açıdan iki kısma ayrılıyordu: Birincisi yerel, eğitilmiş Yahudiler tarafından kurulan ve faaliyetleri sürdürülenler, ikincisi ise Yahudi-Fransız kuruluşu Alliance Israélite Universelle tarafından açılanlardı. Alliance Israélite'nin amacı modern eğitim yoluyla Doğu'daki Musevi halkın kurtuluşunu sağlamak ve Batı'daki Yahudilerle karşılaştırıldığında az gelişmiş bir görünüm arz eden Doğu Yahudilerini geliştirmekti.²³⁹

Alliance Israélite'nin eğitim-öğretim programları da dikkat çekicidir. Özellikle yabancı dil, tarih ve teknik bilgilere ağırlık verilmesiyle birlikte bu genel eğilimin dışında okullar birbirinden farklı programlar da uygulayabiliyorlardı.²⁴⁰ Uzun bir eğitim sürecini takip etmek, ihtisas eğitimi almak gibi imkanlara sahip olduklarından dolayı bu kurumlardaki eğitime zengin ailelerin çocukları, yoksullarinkine göre daha çok katılma imkanı buluyorlardı.²⁴¹

1882 yılında Alliance Israélite tarafından Kudüs'te kurulan erkek okullarında 17 öğretici, 415 öğrenci; 1906'da kurulan kız okullarında 9 öğretici, 206 öğrenci bulunmaktaydı.²⁴² 1883 nüfus sayımına göre sadece Yeni Şehir'deki Yahudilere ait Alliance okullarının öğretmen ve öğrenci sayısı 44'tü.²⁴³

Yahudi okullarının geleneksel çizginin dışına çıkması ve kadim dinî okullar olan Talmud-Tevratların yeni okul usûlü ile bir çatışma içine girmesi,

²³⁷ İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", 356; Aydingün-Dardağan, "Rethinking the Jewish Communal Apartment", 329.

²³⁸ Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", 78.

²³⁹ Aydingün-Dardağan, "Rethinking the Jewish Communal Apartment", 329.

²⁴⁰ Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, 187.

²⁴¹ Aydingün-Dardağan, "Rethinking the Jewish Communal Apartment", 330.

²⁴² Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, 104.

²⁴³ Arnon, "The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period", 38.

Musevi cemaatinden büyük tepkiler görmüş, hatta Kudüs hahamları buna çok sert mukavemette bulunmuşlardı. Bu tepkiler üzerine Alliance İsrailite açtığı okulların aynı zamanda birer ibadethane olarak kullanılmasını gündeme getirmişti.²⁴⁴

Kudüs'teki Yahudi toplumunun dışarıdan destekçisi sadece Alliance İsrailite değildi. Talmud ve tefsirlerini inceleyen dinî araştırma ve öğretim merkezi²⁴⁵ özelliğindeki ve birçoğu, başlangıçta oradan geçimlerini sağlayan ünlü bilginler olan Sefaradlar tarafından yönetilen Yeşivalar da şehir sınırları dışarisından maddî destek almaktaydı. İster Beth El gibi eski ya da Bağdat'tan gelen bir haham tarafından 1857'de kurulan Hessed El gibi daha yeni olsunlar, Kuzey Afrika cemaatlerinden ve 1820'den beri Amsterdam'daki merkez aracılığı ile Orta ve Doğu Avrupa Yahudilerinden toplanan yardımlarla ayakta durmaktaydılar. En önemlilerinin dahi 25'ten fazla öğrencisi olmayan bu kurumlar genellikle geçici, küçük ölçekli olmakla birlikte bu yüzyılın içerisinde çoğalmaya başlamışlardı. Sefarad Yahudilerinin bu tür faaliyetleri karşısında doğu kökenli Aşkenazlar da önemli dış destekler sayesinde 1830'lu yıllardan itibaren, özellikle de 1860-1870'ten sonra, gençlere, ileri seviyedeki öğrencilere ve evli erkeklere eğitim veren kendi büyük yeşivalarını açmışlardı.²⁴⁶

Yahudi toplumunun eğitim kurumları ile ilgili dikkati çeken bir nokta da özellikle Sefaradların desteğini alan kurumların kendilerini geliştirmeleri ve bu tür kurumların sayılarının artmasıdır. Örneğin kızlara meslekî bir eğitim verilmesi amacıyla Kudüs'teki önde gelen Yahudiler tarafından açılması planlanan okullar konusunda pek başarı sağlanamazken Sefarad hahamların desteğinin alındığı XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yahudi Mahallesi'nin kuzeydoğusundaki, Avusturya himayesinde açılan Laemel

²⁴⁴ İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", 357; Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, 188.

²⁴⁵ Nicault, *Kudüs 1850-1948*, 209.

²⁴⁶ Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", 76.

Okulu ve Evelyn-de-Rothschild Okulu gibi çağdaş genel ve mesleki öğretim okulları açılabilmişti. Bu kurumlar Yeni Şehir'e nakillerinden sonra büyük gelişme göstermişler ve burası kısa zamanda laik Yahudiler için başka çağdaş kurumların kurulduğu yer haline gelmiştir. 1880li yıllarda çocuk yuvaları, Almanlar tarafından 1900lü yıllarda açılan İbrani Öğretmen ve Ticaret Okulu ve 1909 yılında açılan ve Siyonist bir ideale sahip İbrani Beden Eğitimi Okulu gibi eğitim kurumları bunlara örnek verilebilir.²⁴⁷

Kudüs'teki Yahudi eğitim kurumları sadece örgün olmayıp Siyonistler tarafından açılan gece kursları, çocuk bahçeleri, Elzer Ben Yehuda isimli Yahudi tarafından 1889 yılında kurulan İbrani Dili Akademisi gibi yaygın eğitim kurumları da Yahudi toplumu için faaliyet göstermekteydi. Bu kurumların bir hedefi de İbranice'nin ilerletilmesi idi ki o dönemde bu konuda da başarı sağlanmıştı.²⁴⁸

Kudüs'te bu değişik öğretim kurumları için öğretmen yetiştirmeye yönelik ve ilki 1905-1906'da açılan öğretmen okulları,²⁴⁹ dinî ve arkeolojik araştırma enstitüleri ile heykeltıraş Boris Schartz tarafından Siyonist yardımları sayesinde "yeni bir Yahudi sanatı oluşturmak" amacıyla 1906 yılında kurulan bir sanat ve zanaat okulu bulunmaktaydı.²⁵⁰

Geleneksel eğitimin dışına çıkılarak verilen modern eğitim, Yahudi toplumunun sekülerleşmesi ve bir dinamizm kazanmasına önemli katkı sağlamıştı. Bu kurumlar, Osmanlı Yahudi toplumu içerisinde Fransızcanın giderek yayılmasına da sebep olmuşlar, 1860'lardan sonra Osmanlı Yahudi toplumu bu dili günlük hayatlarında da kullanmaya başlamışlardı.²⁵¹

Bu arada Müslüman okullarında da Fransızcanın okutulması istenmeye başlamıştı. 1869 yılında Kudüs-i Şerif kaza idaresi, Maarif Nezaretinden

²⁴⁷ Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", 78.

²⁴⁸ Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 92.

²⁴⁹ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, 173; Kodaman *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, 153.

²⁵⁰ Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 92-93.

²⁵¹ Aydingün-Dardağan, "Rethinking the Jewish Communal Apartment", 330.

rüşdiye mektebinin müfredatına Fransızca dersinin dâhil edilmesini talep etmiş ve atanacak Fransızca mualliminin maaşının 600 ilâ 1000 kuruş arasında olmasını önermişti. Sonuç olarak 27 Ocak 1870 tarihli bir iradeyle ticaret limanlarında ve yabancı nüfusun yoğun olduğu şehirlerde bulunan rüşdiyelerdeki müfredata Fransızca dersleri konulması kabul edildi. Kudüs'teki bir rüşdiyede Avusturyalı bir Yahudi 600 kuruş aylıkla Fransızca öğretmenliğine atandı. Bu maaş miktarı normalde rüşdiyelerdeki bir başöğretmenin maaşına eşitti.²⁵² Bunda bazı Müslüman anne babaların çocuklarını yerel rüşdiyeden alıp Fransızca dersi verilen Latin Okuluna göndermeye başlamalarının etkisi vardı.²⁵³

Kudüs'teki farklı din, mezhep ve cemaatlerin adeta eğitim kurumu açma yarışına girmiş olmaları bir taraftan da eğitilmiş sınıf arasında eğitim ve kültürel faaliyetler ile ulusalcılığın gelişmesine de yol açmış,²⁵⁴ “geri dönüşsüz” güçler, geç Osmanlı dönemi Filistin'inde toplumu, bir bütün olarak okuyan bir topluma dönüştürme sürecine girmişti.²⁵⁵ XIX. yüzyılın sonlarında eğitim yaygınlaşmasıyla birlikte Arapça kitaplar da yayımlanmaya ve piyasada dolaşmaya başladı.²⁵⁶

Ayrıca bölgede Avrupa vatandaşlarının sayısının artmasıyla birlikte Batı etkisinin sızması, Batı modeli temelinde müfredatları olan yeni okulların kurulması, Batılı yazarların çevirilerine ulaşılabilmesi, Batı etkisini yansıtan Arap gazeteleri ve süreli yayınlarının görülmeye başlaması, henüz Batı'nın temel değerleri içselleştirilmeden Arapların harici Batı özellikleriyle tanımlanmalarına neden oldu.²⁵⁷

²⁵² Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, 82-83.

²⁵³ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, 256.

²⁵⁴ Schidorsky, “Libraries in Late Ottoman Palestine”, 261.

²⁵⁵ Fortno, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, 229.

²⁵⁶ Gray, *a History of Jerusalem*, 268.

²⁵⁷ Schidorsky, “Libraries in Late Ottoman Palestine”, 262.

Gayr-i Müslim ve yabancı okullarının herhangi bir kayıt ve sınır tanımayan durumlarına son vermek ve aynı zamanda Osmanlı Maarifi'ni düzenlemek amacıyla 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi çıkarıldı. Bu düzenleme, yabancı ve gayr-i Müslim okullarının açılması ve yönetilmesi işine birkaç şart getiriyordu. Bunlardan özellikle önemli olan üç şart tam olarak yerine getirilmedikçe okul açma izninin verilmeyeceği açıkça belirtiliyordu. Ruhsat için konulan üç şart şunlardı:

- Öğretmenlerin Maarif Nezareti'nden ya da bulundukları yerlerdeki mahalli Maarif İdarelerinden tasdikli diplomaları olmalıdır.

- Yabancı ve gayr-i Müslim mekteplerdeki ders cetvelleri Maarif Nezareti'nce ya da bulundukları yerlerdeki Mahalli Maarif İdarelerince onaylanmalıdır.

- Hususi okullarda okutulacak kitap listeleri yine Maarif Nezareti'ne ya da mahalli Maarif İdaresi'ne onaylatılmalıdır.

Ancak nizamnamenin getirdiği yükümlülöklere uymak istemeyen yabancı devletler ellerinden geldiği kadar kaçamak yollara başvurup işlerini denetimsiz halletmeye çalışmışlardı. Bu şartlara uymamak için yabancı devletler tarafından gösterilen direnç istenen sonucu sağladı ve nizamname hükümlerine aykırı uygulamalar yine devam etti.²⁵⁸

Buna karşılık Osmanlı idaresinin bu okulları denetime alma ve yakından takip etme gayreti de son bulmamıştır. 1892 yılında Kudüs-i Şerif Mutasarrıflığından mahalli konsolosluklara kısa aralıklarla iki yazı gönderildi. Bu yazıların ilkinde konsolosların temsil ettikleri devletlerin himayeleri altındaki eğitim kurumlarının listelerini Kudüs Maarif Müdüriyetine göndermeleri isteniyor, ikincisinde Dâhiliye Nezaretinin talimatı bildirilerek ruhsatsız okulların ve ibadet yerlerinin üç ay içinde gerekli iznin alınmaması halinde kapatılacağı ilân ediliyordu. Aynı yıl İstanbul'dan görevlendirilen İsmail Hakkı Bey, Kudüs'teki yabancı

²⁵⁸ Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, 40.

matbaaları ve kitapçıları denetlemek ve bina müstemilatı içinde bulunabilecek kitapları teftiş etmek üzere şehre geldi. 1895 yılında ise yine Dâhiliye Nezaretinin talimatı doğrultusunda Osmanlı topraklarındaki yabancı okullarda Türkçe öğretiminin yapılması koşulu getirilerek bunun için bir aylık hazırlık süresi tanınmıştı. Ancak yabancı okulların hemen hepsinde eğitim dilinin Arapça olup Türkçe öğretiminin ise yalnızca Osmanlı okullarıyla sınırlılığı nedeniyle bu düzenlemenin şehirde uygulanması pek mümkün olmamıştı.²⁵⁹

3. KÜTÜPHANELER

Kudüs'ün eğitim ve kültürel hayatının en önemli kurumlarından biri de kütüphanelerdi. Bunların en eskisi kitaplarının çoğu Haçlılar tarafından yakılan Mescid-i Aksâ Kütüphanesi idi. Bu kütüphanedeki eserlerin çoğu genel olarak Kur'an ve Kudüs üzerine yazılardan oluşmaktaydı. Ayrıca Eşrefiyye ve Kâdiriyye gibi büyük medreselerin de kendi kütüphaneleri mevcuttu.²⁶⁰

Bununla beraber Müslümanlara hizmet veren halk kütüphanelerinin durumları ile ilgili herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak camiler ve idare binalarının, el yazmaları ve kitaplardan oluşan dinî kaynakların küçük birer koleksiyonuna sahip oldukları muhakkaktır. Kurumsal ve düzenli hale gelmiş kütüphaneler bulunmamakla birlikte ünlü ailelerin şehirdeki evlerinde çok kıymetli geniş koleksiyonlar bulunmaktaydı. Bu koleksiyonların büyük bölümü halkın istifadesine açıktı. Kudüs'teki Râgıb el-Hâlidî'nin koleksiyonu, bunların en bilinenlerindendi ve içerisinde beş binden fazla Arapça el yazması, yine beş binden fazla Arapça, Farsça, Türkçe,

²⁵⁹ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, 96-97.

²⁶⁰ Aseli, "Kudüs", 337.

Fransızca ve İngilizce eserler bulunmaktaydı.²⁶¹ Bu koleksiyon XX. yüzyılın başlarında Mektebetü'l-Hâliidiye ismiyle halka açıldı.²⁶² 1900 senesi civarında açılan Hâliidiye, sadece Kudüs'ün değil Filistin'in de ilk halk kütüphanesiydi. Rahat mobilyaları, iyi ışıklandırılmış eğimli masalarıyla okuyan kesime kısmen Avrupa'dan getirilen, kısmen de Avrupa ve Osmanlı topraklarından toplanan ve geleneksel İslâmî konulardan güncel metinlere, bilimden edebiyata uzanan geniş koleksiyonlarından yararlanma imkanı sunuyordu.²⁶³

Kudüs'te bulunan bir diğer koleksiyon da yedi binden fazla Arapça esere sahip olan Halilî kütüphanesiydi.²⁶⁴ Bundan başka Muhammed İbn Büdeyr, Hasan el-Hüseynî, Beşîr el-Hâlidî koleksiyonları da Müslümanlara ait özel kütüphanelerinden birkaçıydı.²⁶⁵

Hristiyan toplumunun kütüphaneleri ise manastırlar, kiliseler, elçilikler, eğitim ve araştırma kurumları ve konsolosluklarda yer almaktaydı.²⁶⁶ Kronolojik olarak kilise ve manastırlardaki kütüphaneler daha eski olsalar da halkın kullanımına açık kurumsal kütüphaneler olmaktan çok koleksiyon şeklindeydiler. Konsolosluklarda kütüphane bulunmasındaki amaç ise buradaki görevlilerin Filistin'deki ulusal kurumlar, hacılar, misyonerler, gezginler ile ilgili bilgi ihtiyaçlarını karşılamaktı. Kudüs'teki bir diğer önemli kütüphane de Ermeni Patrikhanesine aitti. Burada 20.000'den fazla kitap ve 3.800 Ermeni, Suriyeli, Kıpti, Etyopyalı, Arap ve Türk el yazmaları bulunmaktaydı.²⁶⁷

Yahudi toplumunun ise haham kütüphaneleri, geleneksel dinî okullar ve yeşivalarda kütüphaneleri bulunmaktaydı. Bu toplumda okuryazarlık

²⁶¹ Schidorsky, "Libraries in Late Ottoman Palestine", 263; Little-Turgay, "Documents from the Ottoman Period in the Khâlidî Library", 44-45.

²⁶² Schidorsky, "Libraries in Late Ottoman Palestine", 263.

²⁶³ Fortno, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, 237.

²⁶⁴ Schidorsky, "Libraries in Late Ottoman Palestine", 263.

²⁶⁵ Aseli, "Kudüs", 337.

²⁶⁶ Schidorsky, "Libraries in Late Ottoman Palestine", 266; Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 92-93

²⁶⁷ Schidorsky, "Libraries in Late Ottoman Palestine", 264-266.

oranının yüksekliği pek çok özel kitap koleksiyonu ve kütüphanenin gelişmesine yol açmıştı.²⁶⁸

²⁶⁸ Schidorsky, “Libraries in Late Ottoman Palestine”, 269; Nicault, “Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu”, 92-93.

- DÖRDÜNCÜ BÖLÜM -
OSMANLI DÖNEMİNDE KUDÜS'TE İMAR FAALİYETLERİ

Osmanlılar, kutsallığına binaen Kudüs'e yoğun alaka göstermişler, eğitim kurumları, alt yapı çalışmaları, sosyal hizmetler, mimarî çalışmalar gibi çeşitli alanlarda şehirde önemli faaliyetlere imza atmışlardır. Farklı sahalardaki bu hizmetler içerisinde imar faaliyetlerinin neticeleri, günümüzde de büyük oranda görülebilmektedir. Osmanlıların Kudüs'teki imar faaliyetlerini tamir ve inşâ çalışmaları şeklinde iki ayrı sınıfta değerlendirmek mümkündür. Devlet-i Aliyye bir taraftan mevcut yapıları tamir ve yenileme çalışmalarını sürdürürken bir taraftan da ihtiyaç duyulan yeni yapıları inşâ etmiştir.

Bu faaliyetlerin Osmanlının bölgedeki egemenliğinin ilk yıllarına kadar gittiğini görmekteyiz. Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'ü Osmanlı topraklarına katmasından kısa bir süre sonra vefatı üzerine 1520'de tahta geçen Kanuni Sultan Süleyman şehirde esaslı bir tamir süreci başlatmış,²⁶⁹ bu çalışmalar, kent çevresindeki surlar, Kubbetü's-Sahra, Mescid-i Aksâ, tekkeler, su kaynakları, çeşmeler ve sebiller gibi eserleri kapsamıştır.²⁷⁰ Kanuni döneminde şehirdeki imar faaliyetlerinin yoğunluğunun, Padişah'ın Roma Germen İmparatoru Şarlken (1516-1558)'in şehir üzerindeki emellerini gerçekleştirmesine engel olmak amacı taşıdığı hatta işin ciddiyetine binaen

²⁶⁹ Yetkin, *İslâm Ülkelerinde Sanat*, 24.

²⁷⁰ Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 272.

Mısır Beylerbeyi Lala Mustafa Paşa (ö. 988/1580)'nın şehirdeki imar çalışmalarına nezaret etmek üzere buraya geldiği belirtilmektedir.²⁷¹ Kudüs'ün egemenliklerinden çıkışına kadar geçen sürede Osmanlılar gerek doğrudan hazineden gerek padişah ailesi başta olmak üzere hayırseverlerin kurdukları vakıfların bütçelerinden gerekse ve örneği çok az olmakla birlikte düzenlenen destek kampanyalarıyla masraflarını karşılayarak şehir ve civarındaki imâr faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir.

1. İNŞÂ ÇALIŞMALARI

1.1. SURLARIN YENİDEN İNŞÂSI

Bilâdu's-Şâm'daki bir şehri tam çevreleyen surların en kadîmi olan²⁷² ve Kudüs'te Eski Şehir'in etrafını çevreleyen surların tarihi Yebüsîler ve Kenânîler dönemlerine uzanmaktadır.²⁷³ el-Muazzam İsâ Eyyûbî tarafından 1219 tarihinde yıkılmalarından itibaren Kudüs, üç yüz yıldan daha fazla bir süre surlardan yoksun kalmıştır.²⁷⁴

Kanuni Sultan Süleyman döneminde mukaddes yerleri muhafaza etmek,²⁷⁵ şehri yabancı istilacılardan ve bedevîlerden korumak için²⁷⁶ Eski Şehir olarak adlandırılan 868 dönümlük alanın etrafındaki bu surlar,²⁷⁷ Bizans ve Haçlılar döneminden kalan temeller üzerinde²⁷⁸ yeniden inşa edilmiştir.²⁷⁹ Surların üzerindeki kitabeler, inşânın 944-947(1537/38- 1540/41) yılında olduğunu göstermektedir.²⁸⁰

²⁷¹ Hasanoglu-Arslantaş, *Kudüs*, 306.

²⁷² Ğüşe, "el-Kuds fi'd-Damîr", 8.

²⁷³ Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 342.

²⁷⁴ Aseli, "Jerusalem Under the Ottoman", 201.

²⁷⁵ Karaman, "Filistin", 92.

²⁷⁶ Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 201.

²⁷⁷ Karaman, "Filistin", 92.

²⁷⁸ Gray, *a History of Jerusalem*, 261.

²⁷⁹ Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 201; Singer, *Kadılar, Kullar ve Kudüslü Köylüler*, 11.

²⁸⁰ Tanman, "Osmanlı Döneminde Kudüs", 523.

Surlar yerden yaklaşık olarak 12 m yükseklikte ve 3.218 m uzunlukta²⁸¹ ve dörtgen biçimindedir. Tamirler sonrasında surların yüksekliği bazı noktalarda 40; bazılarında 50 ayağa ulaşmıştır.²⁸²

Yapının otuz dört kulesi ve yedi kapısı bulunmaktadır. Kapıların altısı Kanuni dönemine ait olup doğudan başlayarak sola doğru sırasıyla isimleri; Bâbu'l-Esbât, Bâbu's- Sâhira, Bâbu'l-Amûd, Bâbu'l-Halîl, Bâbu'n-Nebî Dâvûd, Bâbu'l-Meğâribe'dir.²⁸³ Bâbu'l-Cedîd ise II. Abdülhamit'in saltanatında, 1887 yılında açılmıştır.²⁸⁴

Bâbu'l-Esbât, ismini Hz. Yakup'un on iki oğlundan gelen boylardan almaktadır. Esbât, "boy, oymak" anlamında gelen "sibt" kelimesinin çoğulu olup, Rivayete göre İsrailoğullarının şehre bu kapıdan girmesi sebebiyle bu isimle anılmıştır. Kapının bunun dışında da pek çok ismi vardır. Eriha Kapısı, Aslanlı Kapı, Kadis Stefanos veya Sitti Meryem Kapısı olarak da bilinir.²⁸⁵ Doğudan Harem-i Şerif'in kuzeyine düşer. Kapı büyük bir girişten ve sivri kemerden oluşur. Bu ikisinin arasındaki Arapça kitâbede Padişah'ın ismi ve tamir tarihinin yazılı olduğu görülür. Türkçe olan bir diğer kitâbede ise aynı bilgilere ek olarak binanın yapımında emeği geçen Merhum Hacı Hasan Bey'in ismi de geçmektedir. Kapının girişini bronzla güçlendirilmiş ahşap iki kanat örter. Kemerin üzerinde ise küçük bir taş burç vardır. Burası da yine düşmana yağ dökmek ve ok atmak için yapılmıştır.²⁸⁶

Bâbu's-Sâhira, rivayete göre Selahaddin Eyyûbî'nin ordusu ile birlikte şehre girmeden önceki gece boyunca bu kapının dışında uyanık kalmalarından dolayı "uyanıklar" anlamına gelen "sâhira" olarak isimlendirilmiştir. Başlangıçta sadece şehre ulaşılan bir açıklık olarak yer alan

²⁸¹ Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 201.

²⁸² Ebû Aliyye, *el-Kuds*, 113-114.

²⁸³ Tanman, "Osmanlı Döneminde Kudüs", 523.

²⁸⁴ Hasanoglu-Arslantaş, *Kudüs*, 311.

²⁸⁵ Hasanoglu-Arslantaş, *Kudüs*, 306.

²⁸⁶ Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 352.

kapı, Osmanlıların surları inşâsı ile birlikte değişime uğramış, 1878 yılında ise genişletilmiştir.²⁸⁷ Fransızlar Herodos veya Madellin Kapısı olarak adlandırırlar. Kapı bir giriş ve kemerden oluşmaktadır. Bu ikisinin arasında yer alan kitâbede Padişah'ın ismi, lakabı ve kapının yapılış tarihi yazılıdır. Bâbu'l-Amûd gibi burayı da bakırla güçlendirilmiş ağaçtan iki kanat kapatır. Yine bir havalandırma odası ile havalandırma sağlanır.²⁸⁸

Bâbu'l-Amûd, eski dönemlerde her iki tarafında sütunlar bulunan yola açılması nedeniyle "sütunlar" anlamına gelen bu ismi almıştır. Şam'a giden kervanların şehirden çıkış noktası olması nedeniyle Şam Kapısı olarak da adlandırılır. Kudüs surlarının kapıları içerisinde en meşhur ve girişin en yoğun olduğu kapıdır. Mimar Sinan tarafından inşâ edilmiştir.²⁸⁹ Kapı, bir giriş ve kemerden oluşur. Kemerle giriş arasında Osmanlı padişahının ismini, lakabını ve kapının yapılma tarihini belirten kitâbe vardır. Kapının girişini, bakırla kuvvetlendirilmiş ağaçtan yapılma iki kanat örter. Bir havalandırmaya sahip olan kapının yapılış tarzı askerî mimariyi anımsatmaktadır.²⁹⁰

Bâbu'l-Halîl, batı surları üzerinde yer almaktadır. El-Halîl şehrine giden yola bakması veya iç duvarında yazılı "İbrahim Halîlullah" ibaresinden dolayı bu ismi aldığı düşünülmektedir. Yahudi ve Hristiyanlar ise burayı Yafa Kapısı olarak isimlendirmişlerdir.²⁹¹ Bu kapı da giriş ve onun üzerindeki büyük bir kemerden oluşur. İlk iki kapıda olduğu gibi burada da bir kitâbe vardır. Kapı kanatları Bâbu'l-Amûd ve Bâbu's-Sâhira ile aynıdır ve burada da bir havalandırma odası bulunur.²⁹² 1282/1866 yılında bu kapı, yirmi altı bin dokuz yüz elli kuruş masraf edilerek tamir edilmiştir.²⁹³ Kapı, Osmanlı

²⁸⁷ Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 308.

²⁸⁸ Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 347; M. M. Filistinîyye, 613-614.

²⁸⁹ Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 309-310.

²⁹⁰ Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 344; *Mevsûatu'l-Muduni'l-Filistinîyye*, 613.

²⁹¹ Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 311.

²⁹² Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 355.

²⁹³ BOA, İ.MVL, 24652 [*Vesikalar*, II, 15].

yönetimi tarafından Hristiyanların kullanımına ayrılmıştır.²⁹⁴ Bu kapının iç ve dış tarafında bulunan hendek doldurularak üzerine bina yapılmış ve bu bina askeriye ile belediye arasında paylaştırılmıştır.²⁹⁵

Bâbu'n-Nebî Dâvûd, Hz. Dâvûd'un türbesinin yanında olduğu için Müslümanlar tarafından bu isimle, Siyon Tepesi'nde bulunduğu için de Yahudi ve Hristiyanlarca Siyon Kapısı olarak da adlandırılmıştır. Ermeni Mahallesi'ne açılmaktadır.²⁹⁶ Kapı büyük bir giriş ve sivri taş kemerden oluşur. Bu kısmın biraz üzerinde ise küçük bir burç vardır. Giriş ile kemer arasında Sultan'ın ismi, lakabı ve inşâ tarihinin yazılı olduğu bir kitâbe bulunmaktadır. Girişi bakırla güçlendirilmiş iki ahşap kapı kapatır. Girişten sağa dönülerek surlara çıkılabilir. Yüksekliği, gözetleme için kullanılan taş burç, ok atma ve yağ dökme yerleri askerî açıdan önem arz eder.²⁹⁷

Bâbu'l-Meğâribe, Selahaddin Eyyûbi tarafından şehre yerleştirilen Faslılar nedeniyle Mağripliler (Meğâribe) Mahallesi olarak anılan mahalleye nispetle bu ismi almıştır.²⁹⁸ 1540 yılında yenilenen ve Silvan Kapısı olarak da isimlendirilen Fransızlar tarafından da Kamâme Kapısı olarak adlandırılır. Surların diğer kapılarından büyüklük, hacim ve mimârî özellikler bakımından farklılıklar gösterir.²⁹⁹ Bu yapı mimârî açıdan basit bir eser olup büyüklük açısından ise diğerlerinden daha küçüktür. Dikdörtgen biçimindeki bir girişten oluşur. Derinliği surlarınki ile aynı olup üzerinde iki tane eşik vardır. Surların dışındaki birinci eşğin üzerinde küçük bir kemer bulunur. Orta büyüklükteki bu kemerlerin ayakları iki tane kare taşta oturur. Eşik ile

²⁹⁴ Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 312.

²⁹⁵ BOA, DH.MKT, 493/81; [*Vesikalar*, II, 58].

²⁹⁶ Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 312.

²⁹⁷ Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 356.

²⁹⁸ Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 313.

²⁹⁹ Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 359; M. M. Filistiniyye, 614.

kemer arasında yine Padişah'ın ismi, lakabı ve inşâ tarihini belirten bir kitâbe vardır.³⁰⁰ Diğer eşik ise surların içinde olup daha uzun ve büyüktür.³⁰¹

İlerleyen zamanlarda ihtiyaç hâsıl olduğunda bu kapılara yenisinin eklendiği görülmektedir. Kudüs surlarının dışında ve şehrin batı tarafında bulunan evlerde yaşayan halk, şehre girmek için Bâbu'l-Halîl'i kullanmak zorunda olup bu kapıya ise uzun bir mesafe yürüyüşle ulaşılabilmesi nedeniyle 1887 yılında yeni bir kapı yapılmasına karar verilmiş ve Bâbu'l-Halîl ile Bâbu'l-Amûd arasında inşâ edilen bu kapıya Bâb-ı Cedîd ismi verilmiştir.³⁰² Padişah'a nispetle Hamidiye Kapısı veya Abdülhamit Kapısı da denilmektedir.³⁰³

Surlarda kapılardan başka çeşitli burçlar ve kuleler de bulunmaktadır. Şehrin surlarını korumak ve güçlendirmek işlevine sahip olan bu burçların en önemlilerinden olan Kibrit burcu surların güneyine düşer ve askerî mimarî özellikleri gösterir. Mimarîsi, kare, dikdörtgen ve silindir biçimindeki unsurlara sahip olması bakımından çeşitlilik arz eder. Dış yüzeyinin ortasındaki kitâbeden anlaşıldığına göre burcun yapılışı 1540 senesine dayanır. Burç, dikdörtgen biçimindeki bir binadan oluşur. Üç katlı olan bina, odalarının genişliği ile öne çıkar. Doğu, Batı ve Güney odalarının her birinde, dışarıdan görülmemesi için kamufle edilen ok atma yerleri vardır. İlk iki katına surların içinden, kuzeydeki küçük bir girişle ulaşılır. Üçüncü katı dikdörtgen biçimindeki açık, geniş bir alandan ibarettir.³⁰⁴

Nebî Kubbesi, Mihrâbu'n-Nebî diye de isimlendirilir.³⁰⁵ Emeviler döneminde ilk hali yapılan kubbe, Osmanlılar tarafından yeniden yaptırılmıştır. Eserin mihrâb bölümü, 1538-1539 yılları arasında yapılmış olan birinci kısmı oluşturur ve kubbenin sütunları içinde kalır. Buradaki kitâbede

³⁰⁰ Ebû Aliyye, *el-Kuds*, 114.

³⁰¹ Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 359.

³⁰² BOA, İ.ŞD, 5687; [*Vesikalar*, I, 341]

³⁰³ Hasanoglu-Arslantaş, *Kudüs*, 311.

³⁰⁴ Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 358.

³⁰⁵ M. M. Filistiniyye, 615.

kubbeyi inşâ eden Muhammed Bey, Sâhibi Livâ-i Gazze ve Kuds-i Şerîf olarak belirtilir. Binanın ikinci kısmını oluşturan kubbe bölümü ise 1845 yılında II. Abdülmecit döneminde yapılmıştır. Kenarları açık olup sekiz yuvarlak sütundan ve bunların bağlantısını yapan sekiz sivri kemerden oluşur. Ortasında bir kişinin namaz kılabilceği 2x1,2 metrelik bir açıklık bulunur. Yapının işçiliğine özellikle önem verildiği anlaşılmaktadır.³⁰⁶ İki kitâbeden biri Arapça diğeri ise Türkçedir. Eserin inşâ tarihini ve inşâ eden ustanın adını belirtir.³⁰⁷

Bu surların ve üzerindeki burç ve kubbelerin yapım ve onarımı 1536-1540 yılları arasında devam edip önemli maddi harcamalara yol açmış, Filistin'in farklı bölgelerinde, tamir finansmanını karşılamak üzere kampanyalar organize edilmiştir.³⁰⁸

Bâbu'n-Nebî Dâvud ile Bâbu Halîl arasındaki surların dışında yer alan³⁰⁹ Kudüs Kalesi'nin ana giriş kapısının yanında bulunan bir yazı, surların onarımından birkaç yıl önce, 1531 yılında kalenin de restore edildiğini göstermektedir.³¹⁰ Onarım sonucunda kale, Eyyûbî Meliki İsâ b. el-Melik dönemindeki yapısına tekrar kavuşturulmuştur. Ayrıca Kale Mescidi'nde dairevî minare ve meskenler inşâ edilmiş olup Sultan I. Mahmud Han döneminde 1151/1738 yılında kale mescidinin imareti yenilenmiştir.³¹¹ Bu çalışma, kalenin Osmanlı döneminde geçirdiği son tamirattır.³¹²

Bâb-ı Halîl'e girerken sağ kolun üzerinde 1538 yılında bir gözetleme kulesi inşâ edilmiştir ki bu kulenin inşâsı, mimarî yapılarda savaş tedbirleri hususuna da önem verildiğini göstermektedir.³¹³

³⁰⁶ Tanman, "Osmanlı Döneminde Kudüs", 519-520.

³⁰⁷ Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 352; Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 351.

³⁰⁸ Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 201.

³⁰⁹ Ebû Aliyye, *el-Kuds*, 115.

³¹⁰ Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 201.

³¹¹ Ebû Aliyye, *el-Kuds*, 115, 120; Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 371.

³¹² Tanman, "Osmanlı Döneminde Kudüs", 523.

³¹³ Ebû Aliyye, *el-Kuds*, 115-116.

1.2. SİVİL VE ASKERÎ YAPILARIN İNŞÂSI

Kudüs'te bu kapsama daha çok çeşmeler, eyvanlar, saat kulesi ve ribatlar girmektedir. Kasım Paşa Çeşmesi, Mahkeme Kapısı Çeşmesi olarak da isimlendirilir. Silsile Kapısı'ndan yaklaşık olarak on metre uzaklıktadır. Batı duvarına yazılan kitâbede belirtildiği üzere 932/1526-1527 yılında Kanuni Sultan Süleyman döneminde Kudüs Valisi Kasım Paşa tarafından yaptırılmıştır. Eser, her birinin altında su çeşmeleri bulunan sekiz taş kenardan oluşmaktadır. Her çeşmenin önünde taş oturaklar vardır. Çeşme, abdest alanların serinlemesi ve yağmurdan korunması için daire şeklindeki ağaç bir gölgelikle örtülmüştür.³¹⁴

Sultan Bereketi Çeşmesi, 943/1536-1537 yılında Kanuni Sultan Süleyman döneminde yaptırılmıştır. Çeşme, uzun bir taş yüzey ve bunun altındaki musluktan oluşmaktadır. Kitâbesinde Osmanlı Padişahı'nın adı, lakabı ve çeşmenin inşâ tarihi yazılmıştır. Üzerinde dört sıra taş mukarnas vardır.³¹⁵

Vadi Yolu Çeşmesi, 943/1536-1537 yıllarında Kanuni Sultan Süleyman döneminde inşâ edilmiştir. Çeşme, dikdörtgen bir binadan ve bu binanın altındaki yine dikdörtgen bir su havuzundan oluşmaktadır. Musluğun üzerinde bulunan taş kitâbede Sultan'ın ismi, lakabı ve çeşmenin inşâ tarihi belirtilmiştir. Kitâbenin üzerinde dört sıra taş mukarnas, bunun üzerinde de ikili yay biçiminde kemerler bulunmaktadır.³¹⁶

Adını doğusunda bulunduğu Bâbu'l-Meğârib'e'den alan Meğaribe Sebili, Osmanlı dönemine ait olup Harem-i Şerif'in güneybatısında yer almaktadır. İnşa tarihi ve kimin yaptırdığına ilişkin bilgi bulunmamaktadır. Kare planlı olup kenarları 3.5 metre uzunluğundadır. Kesme taştan inşâ edilen sebilin kuzey, batı ve güney yönlerinde birer penceresi mevcuttur.³¹⁷

³¹⁴ Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 332; Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 360.

³¹⁵ Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 334.

³¹⁶ Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 336.

³¹⁷ Tanman, "Osmanlı Döneminde Kudüs", 520; Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 406.

Silsile Çeşmesi, 943/1536-1537 yıllarına, Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait bir eserdir. Çeşme, dikdörtgen bir binadan, bu binanın altında uçları çeşmenin duvarlarına dayanan dikdörtgen bir su havuzundan ve bu havuzun ortasındaki bir musluktan oluşur. Havuzun dış yüzeyinde bitkisel ve geometrik süslemeler yer almaktadır. Çeşmenin her iki ayağının ortalarına mukarnaslar yerleştirilmiştir. Musluğun üzerinde bir kitâbe bulunmakta olup, kitâbenin de üzeri de bitkisel motifler ile süslenmiştir.³¹⁸

Süleyman Sebili, 943/1536-1537 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırılmıştır. Harem-i Şerif'in kuzeyinde Atem Kapısı'nın yakınında, Süleyman Yolu'nun arka tarafında yer almaktadır. Yol, güney duvardan çeşmeye bitişmektedir. Bu yapı, Harem-i Şerif bölgesinde geniş alanlara yayılan çeşmelerden biridir. Basit bir görüntü arz eden yapı, dikdörtgen şeklindedir. Harem'in yüzeyinden yaklaşık yarım metre yükseklikten başlamaktadır. Mihrabının üzerinde bir kitâbe yer almaktadır.³¹⁹

Tıyn Çeşmesi, mihrabının üzerindeki kitâbede belirtildiğine göre 1174/1760 yılında yaptırılmıştır. Harem-i Şerif'ten yaklaşık kırk santimetre yükseklikte bulunan bir alanın üzerindedir. Mihrabı dikdörtgen şeklinde olup üzerinde Türkçe bir kitâbe bulunmaktadır.³²⁰

1316/1900 senesinde Padişah II. Abdülhamit'in tahta çıkışının yirmi beşinci senesi münasebetiyle Bâbu'l-Halîl'de bir çeşme ve bir sarnıç inşa edilmiştir.³²¹

Harem-i Şerif'in kuzey duvarındaki Kuzey Revak'ı, Osmanlılar tarafından onarıldıktan sonra kapatılmış ve bir misafirhane olarak yoksul

³¹⁸ Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 337.

³¹⁹ Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 339; Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 362.

³²⁰ Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 381.

³²¹ BOA, Y.A.HUS, 409/55; [*Vesikalar*, I, 391].

ziyaretçilere tahsis edilmiştir. Batı ve doğu Revakları da bu dönemde tadilat geçirmiştir.³²²

1323/1907 yılında Kudüs'te ezânî saate ayarlı bir saat kulesi Müslüman halktan toplanan yardımlar ile inşa edilmiş³²³ ve bu kulenin bir maketi de Padişah'a gönderilmiştir.³²⁴

Bayram Çavuş Ribatı, girişinin üst kısmında yazıldığına göre 947/1540-1541 yılında Kanuni Sultan Süleyman döneminde Emir Bayram Çavuş b. Mustafa tarafından yaptırılıp yetimlerin sığınabilecekleri bir mekan olarak vakfedilmiştir. Bayram Çavuş Kudüs'te vefat ettiğinde buraya defnedilmiştir.³²⁵ Eser Vadi Yolu ve Nâzır Kapısı'nın birleştikleri yerin yanında yer almaktadır. İki kattan oluşan yapının ikinci kata doğru uzanan giriş kısmı Kuzey tarafındadır. Renkli taşlarla süslenen girişin mukarnasları ve birçok süsleme unsuru bulunmaktadır. Girişten aşağı inildiğinde birinci katın doğusunda büyük bir boş alana ulaşılmaktadır. Bu alanın batı tarafındaki ara ile güneye ve buradan da ikinci kata ve bölümlere çıkılır. İkinci katta birçok açık alan, odalar ve dört salon yer almaktadır. Bunların en büyüğü merkezdeki mescittir. Bu yapı ile Haseki Sultan Tekkesi birbirine birleşmiş olup bazı bölümlerinin ayrılması zordur. Pek çok kere tamir gören eser, Osmanlıların son dönemlerinde el-Medresetü'r-Ravâsiyye olarak adlandırılmıştır. Bunun nedeni yapımında kirecin az olması nedeniyle kurşun kullanılması nedeniyle olabilir.³²⁶ Bu ribatın masraflarının karşılanması amacıyla iki vakıf kurulmuştur.³²⁷

Osmanlılar 1623 yılında Kudüs'teki mevcut kalenin yapımı haricinde yeni bir kale daha inşa ettirmiştir. Yol emniyetini sağlamanın hedeflendiği ve Murat Kalesi olarak bilinen bu yapı, Halilurrahman yolunda bulunan

³²² Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasanoğlu-Arsıntaş, *Kudüs*, 366-367.

³²³ BOA, DH.MKT, 1174/42; [*Vesikalar*, II, 62].

³²⁴ BOA, Y.PRK.UM, 80/69; [*Vesikalar*, II, 63].

³²⁵ Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 360; *Mev. Mud. Filistiniyye*, 615.

³²⁶ Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 361.

³²⁷ İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilat", II, 22, 52.

Süleyman Havuzu'nun yanında yaptırıldı. Kalede bir mescid ve bölgenin güvenliğini sağlamakla görevli Osmanlı askerleri için 50 oda inşa edildi.³²⁸

1.3. DİNÎ YAPILARIN İNŞÂSI

Ervah Kubbesi'nin isminin kendisine yakın olan Ervah Mağarası'ndan alınmış olması muhtemeldir. Yapılış tarzından XVI. yüzyıl eseri olduğu anlaşılmaktadır. Kubbenin planı, kenarları 1.5 m uzunluğundaki sekizgendir. Yapı sekiz yuvarlak sütun üzerine oturtulmuştur. Bu sütunlardan sekiz adet kemerle kubbeye geçiş sağlanmıştır.³²⁹

Ervah Mağarası'nın üzerinde bulunan Şeyh Halîlî Kubbesi de Osmanlı eseri olup Kudüs Muhafızı Muhammed tarafından 1700 yılında yaptırılmıştır. Eğitim amaçlı kullanılan kubbe, Osmanlı mimarî tarzına sahiptir. Kare şeklinde olup mihrabı çini ve kireçtaşları ile süslenmiştir. Muhammed Bey tarafından burada bir de kuyu açtırılmış ancak zamanla suyu çekilen kuru, dervişler için bir çilehaneye dönüşmüştür.³³⁰

Boyutları itibariyle Harem-i şerifteki en küçük yapı³³¹ olan Hızır Kubbesi, Hz. Musa ile Hızır'ın buluştuklarına inanılan yerde inşa edilmiş olup yapılış tarzı XVI. yüzyıla ait olduğunu düşündürmektedir. Birbirlerine taş kemerlerle bağlanan altı yuvarlak sütun üzerine inşa edilmiştir. Kubbe, iç görünümü itibariyle daire; dışarıdan bakıldığında ise altıgen şeklindedir. Kubbenin altında Harem-i Şerif gelirlerinin toplandığı ve günümüze kadar ulaşmış olan bir mahzen vardır.³³²

Peygamber Aşıkları Kubbesi de Osmanlı tarafından inşa ettirilen yapılardan biridir. 1817 yılında Sultan II. Mahmud (1808-1839)'un yaptırdığı kubbeye Sultan II. Mahmud Eyvanı da denilmektedir. Zeminden yarım metre

³²⁸ Ebû Aliyye, *el-Kuds*, 116.

³²⁹ Tanman, "Osmanlı Döneminde Kudüs"; Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 320.

³³⁰ Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 353-354.

³³¹ Tanman, "Osmanlı Döneminde Kudüs", 520.

³³² Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 321; Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 354.

yükseklikte ve kare şeklinde yaptırılmış olup yedi metre aralıklı dört sütun üzerinde yükselmiştir.³³³ Bu bölüme kuzey, doğu ve batı taraflarından merdivenlerle çıkılır. Dar kubbeye geçiş için dairevî bir unsur oluşturmak amacıyla ayaklar arası doldurulmuştur. Kubbe çeşmesinin duvarının ortasında dikdörtgen şeklinde taş bir mihrap bulunmaktadır.³³⁴

Kadiriye Tekkesi, XVII. yüzyıla ait bir Osmanlı eseri olup müritlerinin çoğunlukla Afgan kökenli oluşlarına istinaden Afganlılar Tekkesi olarak da bilinmektedir. Bir külliye şeklinde olan tekke, mescit, fırın, çamaşırhane ayrıca doğu tarafında büyük bir ev, batı ve güney tarafında yan yana dizilmiş 11 hücre, büyük bir havuzun yer aldığı avlu ve 3 su deposu içermektedir. Günümüzde faal olan yapı, Şazeli Tekkesi olarak kullanılmaktadır.³³⁵

2. ONARIM VE YENİLEME ÇALIŞMALARI

2.1. KUBBETÜ'S-SAHRA'NIN ONARIMI

İslâm mimarîsinin bu en eski abidesi, Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân tarafından 72 (691-692) yılında yaptırılmıştır. Abbasî Halifesi Memûn, 126 m uzunluğundaki lacivert zemin üzerine altın yaldızlı Kûfî mozaik kitâbede Abdülmelik'in ismini sildirerek kendi ismini yazdırmış fakat 72 tarihini aynen bırakmıştır.³³⁶ Bu yapı, erken dönem İslâm sanatının en ünlü ve en kayda değer yapılarından biridir.³³⁷ Bu eser bir cami olmaktan çok, mukaddes taşı ve buralarda yaşanıldığına inanılan olayların hatırasını yücelten bir mekan olma özelliği sergilemektedir.³³⁸

Gerek Kuzey kapısı üzerindeki Abdullah et-Tebrizî imzalı³³⁹ ve Tâhâ suresi 76. âyetinden iktibasla "*Hâzâ cennetü adnîn fedhulûha hâlidîn*" yazılı

³³³ Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 359.

³³⁴ Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 383.

³³⁵ Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 384.

³³⁶ Aslanapa, Oktay, "Kubbet El-Sahra'da Osmanlı Devri Tamirleri", 15.

³³⁷ Grabar, *İslâm Sanatının Oluşumu*, 38.

³³⁸ Çam, *İslâm'da Sanat Sanatta İslâm*, 181-182.

³³⁹ Aslanapa, "Kubbet El-Sahra'da Osmanlı Devri Tamirleri", 17.

olduğu bir kitâbe³⁴⁰ gerekse Kubbetü's-Silsile'de bulunan kitâbeler, Kanunî Sultan Süleyman'ın 1561-1562 yıllarında burada tamir ve yenileme çalışmaları yaptırdığını göstermektedir.³⁴¹ Padişah, Kubbetü's-Sahra'nın onarımı için Mimar Sinan'ı Kudüs'e göndermiş, Lala Mustafa Paşa'yı Mısır valiliğinden alarak Kudüs'ün onarım işlerinde görevlendirmişti. Çalışmalar için Mısır, Şam ve Halep'ten mimar, usta ve nakkaşlar getirilmiştir.³⁴²

Yapının dış duvarındaki mozaik kaplama sık sık tamirlere ihtiyaç gösterdiği için³⁴³ kaldırılarak yerine çini levhalar konulmuştur.³⁴⁴ Binanın dış yüzeyi kırk beş bin çini levha ile kaplanmıştır. Bunlardan en erken tarihli olanlar kasnağı kaplayan çinilerdir ve renkli sır tekniği ile yapılmıştır. Renkler koyu mavi, firuze, sarı, yeşil ve siyahtır. Bu birinci grup çinilerle Kanunî Sultan Süleyman devri tarihini taşıyan sır altı teknikli çiniler arasında görülen büyük teknik farklar bu çinilerin Yavuz Sultan Selim zamanında yapılmış olabileceğini, düşündürmekteyse de bunların Kanuni devrinin ilk yıllarında XVI. yüzyılın ikinci çeyreğine ait olmaları ihtimali daha kuvvetlidir. İkinci grup (koyu mavi, siyah, firuze, beyaz renkli parlak çiniler) sır altı çiniler ise 1551-1561 yıllarından kalmış olmalıdır.³⁴⁵ Renkli sır tekniği ile yapılmış, Kanuni Sultan Süleyman'ın adı ile sekizgen gövdenin üst kenarındaki kitâbe kuşağı, sonunda 959 (1551-52) tarihini taşır ki bunlar bu teknikte yapılmış çinilerin son örnekleri arasına girmektedir.³⁴⁶ Bu çinilerin üzeri Karahisarî Ahmed hattıyla yazılan Yasin Suresi ile çevrilidir. Her köşesinde ise celî hatla bu surenin "*Selamun kavlen min Rabbir Rahim*" ayeti yazılıdır. Çiniler üzerindeki yazıların üst tarafına yağmur sularının akması için kurşundan kalaylı çörtenler konulmuştur. Bu bölümün yukarı kısmında ise kurşunla

³⁴⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 9/2, 502.

³⁴¹ Çam, 17; Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 272.

³⁴² Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 9/2, 502.

³⁴³ Hasanoglu-Arslantaş, *Kudüs*, 337.

³⁴⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 9/2, 502.

³⁴⁵ Aslanapa, "Kubbet El-Sahra'da Osmanlı Devri Tamirleri", 15-17

³⁴⁶ Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 272.

kaplı çepeçevre kubbe saçakları bulunmaktadır.³⁴⁷ Yapının dış yüzeyini kaplayan çinilerin kırk beş binden fazla olduğu belirtilmektedir.³⁴⁸ Dış duvarların alt kısımlarına mozaik yerine mermer konulmuş, pencerelere alçı yuvalar içine yerleştirilmiş renkli camlar takılmıştır. Kubbe kasnağında Kerublar ve hurma ağaçlarını tasvir eden içerideki mozaiklere benzer fakat harap durumdaki mozaiklerin yerine çini kaplamalar yaptırılmıştır. Bunlardan çini mozaik kitâbe Besmele ve Kur'an İsra Suresi 1-20. âyetlerinin sonunda rakamla 952 (1545-1546) tarihini vermektedir.³⁴⁹ Kanuni dönemindeki tamir ve yenilemeler çinilerle sınırlı değildir. Buzlu ve renkli buz camlar, geometrik bitki motifleri veya hat sanatı ile süslenmiş camlar ile değiştirilmiştir. Pencerelere alçı vitraylar ve rezervler de konuşmuştur.³⁵⁰ Ölümünden az önce Kanunî Sultan Süleyman, Kubbetü's-Sahra'da Doğu ve Batı portallerinin kapı kanatlarını tunç levhalarla kaplatmıştır.³⁵¹ Kubbetü's-Sahra üzerindeki çalışmalar ise yirmi yıldan fazla sürmüştür.³⁵²

Kanunî Sultan Süleyman'ın Kubbetü's-Sahra'ya vakfettiği bir çini kandil şimdi Londra British Museum'da bulunmaktadır. 956/1549 tarihli kandilin burada yaptırılan tamirlerde vakfedildiği anlaşılmaktadır. Yapıldığı yer olan İznik'in adını veren tek eserdir.³⁵³

Osmanlı Padişahı III. Murad devrinde (1574-1595) Kubbetü's-Sahra'daki tamirler devam etmiş, daha sonra 1780'de I. Abdülhamit, 1817'de II. Mahmut, 1853'te Abdülmecit, 1874'te Abdülaziz ve 1876'da II. Abdülhamit tarafından dış ve iç onarım çalışmaları yaptırılmıştır. Özellikle Sultan Abdülmecid zamanında, 1853 yılında çalışmalar, yıpranan binayı eski görkemli haline kavuşturmuştur. Sultan Abdülaziz tarafından yaptırılan onarım ve yenilemelerde kible tarafındaki kapı ile minber arasında avize konulmuş,

³⁴⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 9/2, 503.

³⁴⁸ Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 337.

³⁴⁹ Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 272.

³⁵⁰ Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 339-340.

³⁵¹ Aslanapa, "Kubbet El-Sahra'da Osmanlı Devri Tamirleri", 17.

³⁵² Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 272.

³⁵³ Aslanapa, "Kubbet El-Sahra'da Osmanlı Devri Tamirleri", 17.

kubbenin kurşun kaplamaları yenilenmiştir.³⁵⁴ Kitâbelere göre 1870-1875 yılları arasında olup XVI. yüzyıl kitâbe şeridi arasında onun tuğraları yer yer sıralanmıştır.³⁵⁵ Kubbetü's-Sahra'nın yağmurdan etkilenen ve düşecek durumda olan çinileri 1898 yılında on sekiz bin beş yüz yirmi beş kuruşa,³⁵⁶ 1900 yılında on bir bin kuruşa tamir ettirilmiştir.³⁵⁷ II. Abdülhamit döneminde dış duvarına konulan güneş saati yapının önemli bir unsurudur.³⁵⁸

2.2. MESCİD-İ AKSÂ'NIN ONARIMI

Kanunî Sultan Süleyman'ın Kudüs'teki çeşitli yapıları tamir ettirmesi sırasında sadece Kubbetü's-Sahra'da değil Mescid-i Aksâ'nın diğer kısımlarında da onarım ve yenileme çalışmaları yapılmıştır. Kitabesinin XIX. yüzyılda kaybolmasından dolayı tamir çalışmalarının tam tarihi bilinmemektedir.³⁵⁹ Arşiv belgeleri bu tamir sırasında çalıştırılmak üzere Kudüs dışından da iş gücü takviyesi yapıldığını ortaya koymaktadır. Örneğin 17 Kasım 1586 tarihli bir emir Şam'dan otuz yeniçeri, üç bölükbaşı ve on beş sipahinin bu amaçla şehre gelmesini istemektedir.³⁶⁰ Mekkîzâde Mehmed Efendî'nin memur kılındığı bu onarımda kullanılacak kereste, boya ve sair masraflarının ilk adımda yirmi beş bin yedi yüz altmış yedi kuruşa ulaştığı, tüm bu malzeme ve iş gücünün gemilerle bölgeye intikal ettirileceği belirtilmiştir.³⁶¹ Malzemenin yetersizliği üzerine yeniden boya, kereste ve diğer ihtiyaçlar çeşitli kerelerde satın alınmıştır.³⁶²

³⁵⁴ Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 340.

³⁵⁵ Aslanapa, "Kubbet El-Sahra'da Osmanlı Devri Tamirleri", 17-18.

³⁵⁶ BOA, İ.EV, 1316/B/8; [*Vesikalar*, I, 63].

³⁵⁷ BOA, İ.EV, 1317.Za/5; [*Vesikalar*, I, 64].

³⁵⁸ Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 340.

³⁵⁹ Tanman, "Osmanlı Döneminde Kudüs", 522.

³⁶⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d. 61/257; [*Vesikalar*, I, 11].

³⁶¹ BOA, C.EV, 26157; [*Vesikalar*, I, 12].

³⁶² BOA, C.EV, 32106; BOA, HAT, 16235; [*Vesikalar*, I, 13].

Kanuni Sultan Süleyman, Mescid-i Aksâ'nın kuzey yönüne mermer bir yol ve bu yol ile Kubbetü's-Sahra arasına da büyük bir havuz yaptırmıştır.³⁶³

Harem-i Şerif'te daha 1527'de Sebil-i Bâbu'l-Mahkeme, 1538-39'da Mehmet Bek Mihrabı, bugünkü Kubbetü'n-Nebî'yi yaptırıp 1561-62'de Kubbetü's-Silsile'yi tamir ettirmiştir.

72/691 yılında inşâ edilen Kubbetü's-Silsile, Kubbetü's-Sahre'nin küçültülmüş formu şeklinde olup³⁶⁴ Abbasiler, Eyyûbiler, Memlukler zamanında yenilenen oldukça eski bir yapıdır. Bu çalışmaların kubbede esaslı değişiklikler meydana getirmesi nedeniyle Osmanlıların 1561 yılındaki onarımı sırasında yapının eski formuna çevrilmesine karar verilmiştir. Ayrıca çinilerle kaplanan kubbe, tezyin bakımından Harem-i Şerif'teki yapılar arasında en göz alıcı unsurlardan biri haline getirilmiştir.³⁶⁵

İhtiyaç duyulduğu farklı zamanlarda Mescid-i Aksâ'nın çeşitli kısımlarının da onarımdan geçirildiğini görmekteyiz. 1702-1703 yıllarında ve 1817-1818 yıllarında geçirdiği tamirlere ilişkin kitabeler günümüze ulaşmıştır.³⁶⁶ Bunların dışında da benzer çalışmalar yapılmıştır. Örneğin Mescid-i Aksâ'nın mihrap tarafında bulunan Bâb-ı Hızır'dan kalenin sonunda yer alan Mehd-i İsâ isimli yerdeki burca kadar olan ve bir depremde yıkılan duvar, Mescid-i Aksâ'nın tamamen yıkımının önüne geçebilmek için 1841 yılında tamirden geçirilmiştir.³⁶⁷ Yine buradaki ve diğer mübârek yerlerdeki çinilerin bir kısmının eksilmesi nedeniyle 1850 tarihinde Kudüs'e Kütahya'dan usta gönderilerek yerinde tespit ve yeni çinilerin imâli yaptırılmıştır.³⁶⁸ Arşiv belgeleri ihtiyaç görülmesi durumunda gerek Mescid-i Aksâ'da gerekse diğer mukaddes mahallerde yeni tamirlerin de yapıldığını göstermektedir. Örneğin 1881 yılına ait bir belge buralarda yapılan bir tamir

³⁶³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 9/2, 501.

³⁶⁴ Tanman, "Osmanlı Döneminde Kudüs", 533.

³⁶⁵ Hasanoglu-Arslantaş, *Kudüs*, 351.

³⁶⁶ Tanman, "Osmanlı Döneminde Kudüs", 522.

³⁶⁷ BOA, C.ML, 2760; [*Vesikalar*, I, 15].

³⁶⁸ BOA, A.MKT.MVL, 35/19; [*Vesikalar*, I, 21].

çalışmasına işaret etmektedir.³⁶⁹ II. Abdülhamit'in mescidin halılarını ve kandillerini yenilettiği bilinmektedir.³⁷⁰

2.3. SU HATLARININ YENİLENMESİ VE ONARIMI

Kudüs'ün kronik su problemi Kanuni Sultan Süleyman'ın dikkatini çekmiştir. Büyük bir para miktarı kanallar, sarnıçlar, çeşmeler ve hamamlardan oluşan su tesisatlarının inşâ, tamir ve bakımına ayrılmıştı. Bu dönemde Beytül-Lahim ve Halilü'r-Rahman arasındaki Kanâtü's-Sebil olarak bilinen ve Kudüs'e su sağlayan kanal tamir edilmiş, Yafa Kapısı'nın dışında Birketü's-Sebil olarak isimlendirilen sebil de onarım görmüştür.³⁷¹ Evliya Çelebi, daha önce sarnıçlardan su ihtiyacı karşılanan Kudüs'te Kanuni Sultan Süleyman tarafından bir ırmak akıtıldığını ve böylelikle bu sarnıçların işlevlerini yitirdiklerini belirtmektedir.³⁷² Surların birkaç yüz metre dışında ve Beytullahim yolu üzerinde bulunan ve II. Tapınak Dönemi'nden (M.Ö. 538-M.S. 70) kalma³⁷³ bir sarnıç olan Birketü's-Sultan, Kanuni döneminde 1538 yılında tamirden geçirilmiştir.³⁷⁴

Kanuni döneminden sonra da Osmanlılar, ihtiyaç duyulduğunda su tesisatlarında yenileme ve onarım çalışmaları yapmışlardır. Nitekim Harem-i Şerif'in iç tarafındaki Şa'lân Sebili olarak isimlendirilen Memluk çeşmesi 1627 yılında yenilendi. Kanâtü's-Sebil 1656 ve 1666 yıllarında tamir edilmiştir.³⁷⁵ 1786,³⁷⁶ diğeri 1797³⁷⁷ yılındaki çalışmalarda kanallar, sarnıçlar ve havuzlar onarılmıştır. 1809 yılındaki tamir masrafları ise Şam Valisi Yusuf Paşa

³⁶⁹ BOA, İ.DH, 67451.

³⁷⁰ Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 329.

³⁷¹ Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 201.

³⁷² Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 9/2, 524.

³⁷³ Tanman, "Osmanlı Döneminde Kudüs", 526.

³⁷⁴ Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 40.

³⁷⁵ Aseli, "Jerusalem under the Ottoman", 212.

³⁷⁶ BOA, C.BLD, 3206; [*Vesikalar*, I, 372-373].

³⁷⁷ BOA, C.BLD, 6960; [*Vesikalar*, I, 374-375].

tarafından karşılanmıştır.³⁷⁸ Bu tamirlerin ileriki yıllarda da tekrarlandığı anlaşılmaktadır.³⁷⁹

2.4. DİNÎ YAPILARIN ONARIMI

Bu alanda yapılan çalışmalar cami, mescit, zaviye, kubbe gibi çeşitli eserleri kapsamaktadır. Bunlardan Kıymerî Mescidi'nin yapılış tarzına bakılarak bu eserin Osmanlı dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Adını, Selahaddin Eyyûbî döneminde Kudüs'e yerleşen ve bu mekanda birkaç üyesinin mezarının bulunduğu Kıymerî ailesinden almıştır.³⁸⁰ Mescide açık bir alana götüren ve namaz mahallinin sağ tarafında bulunan bir girişle ulaşılır. Girişin güneyinde bulunan odada mescidi inşâ eden kişiye ait olduğu zannedilen bir kabir bulunmaktadır. Namaz mahalli dörtgen şeklinde olup bu kısmın üzerinde sekizgen bir yapı üzerine oturan ve fazla büyük olmayan bir kubbe vardır. Bu sekizgen unsurun her biri mescidin duvarlarına oturan dört kemer vasıtasıyla alttaki dörtgen planla bağlantıyı sağlar. Mescidin güney tarafında sadece bir kamburdan oluşan mihrap,³⁸¹ açık olan kısmında ise sandukaların yer aldığı bir oda mevcuttur.³⁸²

Mescid-i Ömer olarak bilinen ve Hz. Ömer tarafından yaptırılan mescidin, 1853 tarihinde minare ve mihrabı,³⁸³ 1855,³⁸⁴ 1857³⁸⁵ ve 1907³⁸⁶ yıllarında ise ihtiyaç duyulan çeşitli kısımları tamir ettirilmiştir.

Selahattin Eyyûbî tarafından 1193 yılında yaptırılan ve Mağripli gazilerin kullanımına sunulan Mağripliler Mescidi, Sultan Abdülaziz döneminde onarımdan geçirilmiştir. Bu çalışmalar kapsamında iki büyük pencere ve bir

³⁷⁸ BOA, HAT, 34651/L; [*Vesikalar*, I, 376].

³⁷⁹ BOA, İ.MVL, 3655, 18607; BOA, İ.ŞD, 1979; [*Vesikalar*, I, 378-379, 384, 388].

³⁸⁰ Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 372.

³⁸¹ Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 318.

³⁸² Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 373.

³⁸³ BOA, İ.MVL, 11688; [*Vesikalar*, I, 27].

³⁸⁴ BOA, İ.MVL, 13833; [*Vesikalar*, I, 28].

³⁸⁵ BOA, İ.DH, 24318; [*Vesikalar*, I, 29].

³⁸⁶ BOA, İ.HUS, 1325 L/14.

kapı ilave edilmiş olup bu kapı halihazırda müze olarak kullanılan yapının ana giriş kapısı olarak işlev görmektedir.³⁸⁷

Bâbu'l-Esbât'ın yanında bulunmasından dolayı Esbât minaresi olarak isimlendirilen ve Salahiye Medresesinin yakınında olması hasebiyle Salahiye Minaresi de denilen minare, 1586 yılındaki depremde yıkılması üzerine III. Mehmet döneminde (1595-1603) yeniden yapılmıştır. Memluk döneminde köşeli olarak inşâ edilen minareye silindir form kazandırılmış ve böylelikle yapı Harem-i Şerif içerisindeki tek silindir minare olma özelliği kazanmıştır.³⁸⁸

Haseki Sultan Tekkesi, Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi Haseki Sultan tarafından 959/1551-1552 yılında, fakirlere ve talebelere hizmet vermek amacıyla kurulan vakfa ait bir bina olup Memlukler zamanında 1388 yılında inşâ edilmiştir.³⁸⁹ Hürrem Sultan'ın Mekke ve Medine'de yaptırdığı eserler çerçevesinde kutsal beldelere yapılan yatırımlardan biri olarak kurulan vakfın tekke binası, vakfın büyük külliyesine dahil edildikten sonra Osmanlılar tarafından eklemeler ve restorasyon çalışması yapıldığı muhakkaktır.³⁹⁰ Tekkede yer alan iki fırın yaklaşık olarak kare şeklinde olup doğusunda abdesthane bulunmaktadır. Mutfak, güneydeki fırının arkasında kalmaktadır. Kabir ise mutfakın güneyine düşen kare şeklindeki taş bir binadır. Üst kısmı dört yüzeyden her birine yapılan dört kemerle sekizgen yapılmış ve böylece sekizgen bir sütun üzerinde güzel bir kubbe oluşturulmuştur. Kabrin Şeyh Sadeddin er-Rassafâ'ye ait olduğuna inanılmaktadır.³⁹¹

³⁸⁷ Hasanoglu-Arslantaş, *Kudüs*, 344.

³⁸⁸ Hasanoglu-Arslantaş, *Kudüs*, 345-346.

³⁸⁹ Hasanoglu-Arslantaş, *Kudüs*, 406.

³⁹⁰ Tanman, "Osmanlı Döneminde Kudüs", 529.

³⁹¹ Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 364-365.

Dervişlerin sohbet ve zikir için toplandıkları, bir süre ikamet ettikleri, bazen inzivaya çekildikleri mekanlar olan *hânkâh*ların³⁹² ilki Selahaddin Eyyûbî'nin Kudüs'ü Haçlılardan kurtarmasının akabinde Sultân'ın emri ile inşâ edilmiştir. Sûfîler için güvenli bir içtimâî müessese olarak kurulan bu mekan, Müslümanların Haçlılar öncesi dönemlerine dönmelerini sağlamak amacıyla İslâm âleminin en büyük ilmî merkezi ve İslâm fikir ve medeniyetini yayacak bir kurum olarak düşünülmüştü.³⁹³ Bu ve şehirde bulunan diğer hânkâhlar, Osmanlılar tarafından önemli miktarda ödenek ayrılarak tamir ve restorasyona tâbi tutulmuş ve bu masraflar için vakıf tahsis edilmiştir.³⁹⁴

Evliya Çelebi'nin "Bâbu'l-Amûd'un içi yüzünde mamur ve mesiregâh bir yer" olarak tavsif ettiği Mevlevî Tekkesi, diğer tekkelerin aksine sur içindedir.³⁹⁵ Tekkenin yapım dönemine ilişkin farklı görüşler vardır. Bazı araştırmacılar yapının, Osmanlılar zamanında tekke olarak inşâ edildiği kanaatindedir.³⁹⁶ Bu görüşe göre Kudüs'te Osmanlı öncesinde Mevlevîler bulunmakla birlikte sayıları, bir tekke yaptırılmasını gerektirecek kadar değildi.³⁹⁷ Mevlevîhane, Kudüs Sancağı kumandanı Hüdavendigâr Bey tarafından 995/1586-1587 yılında yaptırılmıştır.³⁹⁸ Buna mukabil, onun Haçlılar döneminde bir kilise olarak inşâ edildiğini, şehrin tekrar Müslümanların yönetimine girmesinden sonra camiye çevrildiğini ve son olarak Osmanlıların burayı Mevlevîlere ait bir tekke haline getirdiğini ifade eden araştırmacılar da bulunmaktadır.³⁹⁹ Tanman ise, giriş katında bulunan mescidin, XII. yüzyılda Haçlılar tarafından St. Agnes Kilisesi olarak inşâ edildiğini, hatta "Avlu cephesinde, mihrabın bulunduğu yerde, sonradan örülmüş, sabık kiliseye ait sivri kemerli bir kapının izleri seçilmektedir" diyerek buraya ilişkin gözlemlerinin de yapının ilk halinin Haçlılar dönemine

³⁹² Uludağ, "Hankah", 42.

³⁹³ Rebâya, "el-Havâniku fi'l-Kuds Hilâli Asrî'l-Osmânî", 667.

³⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz., Rebâya, "el-Havâniku fi'l-Kuds Hilâli Asrî'l-Osmânî", 674-682.

³⁹⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 9/2, 523-524.

³⁹⁶ Bkz., Hasanoğlu-Arslantaş, *Kudüs*, 387.

³⁹⁷ Güneş, *Kudüs'ü Yeniden Düşünmek*, 68.

³⁹⁸ Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 367; *Mev. Mud. Filistiniyye*, 615.

³⁹⁹ Tüttüncü, "Kudüs Mevlevîhanesi Tarihi ve Mimarisi", 1095.

ait olduğunu belirtmektedir. Osmanlılar buraya mihrap, başka kapı ve kemerler eklemişler yapıya tekke formu kazandırmışlardır.⁴⁰⁰

Abdulganî en-Nablûsî, Kudüs ziyaretinde uğradığı Mevlevîhane'nin yapısı hakkında şunları kaydetmiştir:

“Sonra yüce kıymet sahibi Mevlevî tekkesine doğru yöneldik. Birinci kata girdik ve buranın çok geniş bir avlu olduğunu gördük. Buradan birincisinden daha küçük bir alana açılan ikinci merdivenleri çıktık, akabinde ondan da küçük olan avluya açılan üçüncü merdivenleri çıktık. Bir odaya girdik sonra odanın açıldığı geniş bir alan ve yüksek bir eşik vardı. Burada mermerden yapılmış küçük bir şadırvan bulunuyor ve içinde su akıyordu. Bütün bunlar, seyreden gözlere sürur veriyordu.”⁴⁰¹

VIII/XIV. yüzyılda inşâ edilen Nakşibendiyye Zaviyesi'ne, 1025/1616 yılında Osman el-Buhârî ve 1144/1731 yılında Şeyh Hasan b. Muhammed el-Özbekî yeni odalar ekletmiştir. Zaviyede birçok şeyhin kabri bulunmaktadır. Zaviye kuzey ve güneye uzanan açık, dar bir geçitten ve bu geçidin her iki yanındaki odalardan oluşmaktadır. Kuzey girişinin iç sağ tarafına namaz kılınacak bir yer yapılmıştır. Bu bölüm, basit bir yapı olup güney duvarı arkasında bir mihrabı vardır.⁴⁰² Zaviyenin masrafları için İstanbul'da bulunan büyük bir ev ve 1000 Sultanî altın paranın vakfedildiği, vakıf gelirlerinden sadece zaviyede görev yapan tasavvuf ehlinin değil çocuklarının da faydalanmasının sağlandığı bilinmektedir. Zaviye sadece Araplar için değil Türkistan'dan gelmiş misafir ve hacılar için konaklama yeri ve ibadethane olarak düşünülmüştü.⁴⁰³

⁴⁰⁰ Tanman, “Osmanlı Döneminde Kudüs”, 530.

⁴⁰¹ Nablûsî, *Hadratü'l-Ünsiyye*, 53.

⁴⁰² Necm, *Künûzu'l-Kuds*, 370.

⁴⁰³ Kanat, *Kudüs'teki İslâmî Vakıf ve Eserler*, 31-32.

Harem-i Şerif'in kuzeybatısında yer alan Nakşibendiyye tarikatına bağlı Özbekiyye Zâviyesi'nin (Hankah-ı Özbek, Özbek Tekkesi) XIII. yüzyıl başlarında kurulduğu bilinmektedir. Hristiyanların hac mekanı olan Elem Yolu (Via Dolorosa) üzerinde ve Kadiriye Tekke'sinin yanında bulunmaktadır. Kesin bir bilgi olmamakla birlikte tekkenin bizzat Hâce Muhammed Bahâeddin Nakşibend (ö. 791/1389) tarafından inşa ettirildiği düşünülmektedir.⁴⁰⁴ Zâviyenin Tevhidhane girişi üzerinde 1236 (1820) tarihli onarım kitabesi Osmanlıca olup son mısraı "*Yapıldı Hankâh-ı Özbek açıldı ehl-i irfâne*" şeklindedir. Pek çoğunun aksine kitabenin Osmanlıca olması, önemli bir detaydır.⁴⁰⁵ Arka bahçesinde bir türbe mevcuttur. Bu yapı, 1144(1731) yılında vefat eden Şeyh Muhammed el-Özbekî için Mustafa Ağa tarafından yaptırılmıştır.⁴⁰⁶ Orta Asyalı hacıların ziyaret yeri olan bu tekkeye gelenlerin kimlik bilgilerinin ayrıntılı biçimde kaydedilmiş olması, sık rastlanan bir durum değildir.⁴⁰⁷

Meşhur son dönem Osmanlı mimarı Mimar Kemaleddin'in dinî mimarî üzerindeki çalışmaları arasında Kudüs önemli bir yer tutar. 1922-1925 yılları arasında İngiliz işgal hükümeti devrinde İslâm Yüksek Meclisi'nin daveti üzerine Kudüs'e giderek Mescid-i Aksâ'nın tamiri için üç yıl mimarlar heyeti ile orada çalışmıştır. Bu arada Mimar Kemaleddin, Kubbetu's-Sahra'yı dikkatle incelemiş, 100 levha kadar esim ve inceleme projeleri hazırlamış ve acele tamirlere de başlamıştır.⁴⁰⁸

Bunların dışında Osmanlılar tarafından şehirdeki gayr-i Müslimlere ait mekanlarda da zaman zaman tamir ve yenileme çalışmaları yapılmıştır. 1555 yılında Kamâme Kilisesi'nin müdevver kısmında, mezar üzerindeki küçük bina yerine, muntazam şekilli bir yenisi konuldu. Kilise, birbirleriyle anlaşmazlık içinde olan çeşitli mezhepler arasında taksim edilmişti. Bu

⁴⁰⁴ Kanat, *Kudüs'teki İslâmî Vakıf ve Eserler*, 31.

⁴⁰⁵ Hasanoglu-Arslantaş, *Kudüs*, 385.

⁴⁰⁶ Tanman, "Osmanlı Döneminde Kudüs", 524.

⁴⁰⁷ Hasanoglu-Arslantaş, *Kudüs*, 386.

⁴⁰⁸ Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 556-558.

ayrılıklar binanın kubbesinde ve çan kubbesinde yapılması zorunlu olan tamiri geciktirmişti. Tamir işine ancak 1719 yılında başlandı. Bu tamirler sırasında hükümetin emriyle mevcut şekiller muhafaza edildi ve Kamâme Kilisesi'ndeki yenilik denemelerinden vazgeçildi.⁴⁰⁹

⁴⁰⁹ Buhl, "Kudüs", 963.

- SONUÇ -

1516 yılı Kudüs için aslında bir dönüm noktası değildir. Zira Osmanlı yönetimi ilerleyen dönemlerde devamlılığın problem oluşturduğu hususlarda değişiklikten kaçınmamakla birlikte tıpkı yerel hanedanların şehrin idaresinde söz sahibi olmaları ve çeşitli vakıfların faaliyetlerini sürdürmelerinde görüldüğü üzere şehrin idarî ve toplum yapısında Memluklerden gelen uygulamaları devam ettirmişti. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, Müslümanların Mekke ve Medine’den sonra kutsal addettikleri Kudüs’ün tarihî ve dinî ehemmiyetinin farkında olarak şehre özel önem göstermişti. Şehre bağımsız mutasarrıflık statüsü verilmesi, Haseki Sultan Vakfı gibi büyük vakıflar kanalı ile gelir aktarımı bölgenin Osmanlılar için öneminin birer işaretidir.

Kudüs için özellikle XIX. yüzyıl bir dönüm noktası olmuştur. Zira bu yüzyılda merkezi yönetimin zayıflaması ve hatta gerilemesi ile eş zamanlı olarak yabancı etkisi gözle görülür bir hal almış, hem XIX. hem de XX. yüzyılda Kudüs yönetilmesi güç bir şehir haline gelmiştir. Bu süreçte yabancı güçler, Yahudiler ve Araplarla adeta rekabet halindedir. Bu tarihlerden itibaren Kudüs, diğer pek çok Osmanlı şehrinin aksine sadece Osmanlı politikalarının uygulanabildiği bir yer olmaktan çıkmıştır. Artık Kudüs yönetiminin işleyişine sadece bu şehir ve İstanbul’da değil uzak başkentlerde karar verilir olmuştur.

Konsolosluklar üzerinden gerçekleşen yabancı müdahaleleri daha çok imar faaliyetleri ve yeni açılan kurumlar üzerinden gerçekleşmiş, Osmanlı’nın son dönemlerinde nüfusa göre abartılı oranlarda gerçekleşen imar faaliyetleri

ve şehre dışarıdan gelen göçler Eski Kudüs'ün dışına taşarak Yeni Şehir'in oluşmasına yol açmıştı. Patrikhane, kilise ve manastır gibi dinî kurumların aynı zamanda misyonerlik faaliyetlerinin merkezi olarak görev yapması dinî cemaatlerin birbirlerine karşı tutumlarını olumsuz yönde etkilemişti.

Özellikle II. Abdülhamit döneminde yoğun olmak üzere daha önceki tarihlerden itibaren her ne kadar Yahudilerin şehre kalıcı yerleşimleri engellenmeye çalışılmışsa da ilerleyen zamanlar, bu hususta başarılı olunamadığının kanıtıdır. Yahudiler tüm kurumları ile şehirde ve Filistin'de varlıklarını hissettirmiş ve bu topraklarda söz sahibi olmayı başarmışlardı.

Şehre yönelik göç dalgaları, açılan dinî ve sosyal kurumlar buradaki farklı din mensupları ve hatta Hristiyan mezheplerinde olduğu gibi bir dinin farklı kiliselere ve etnik kökenlere mensup üyeleri arasında mücadelelere yol açmış, Kudüs İbranicedeki karşılığı "Şalom"un anlamı "barış şehri " olmaktan çok uzaklaşıp sürekli gerilimlerin yaşandığı bir şehir haline gelmişti.

Her bir sınıfın kendine özel eğitim kadroları, müfredatları ve işleyiş usulleri bulunması nedeniyle Osmanlılar döneminde Kudüs'te yer alan eğitim kurumları Müslüman, Hristiyan ve Yahudilere ait olmak üzere üç farklı sınıfta incelenmelidir. Müslümanlara ait eğitim kurumlarının başında gelen medreselerin büyük bölümü, Memlukler döneminden kalmış olup sayıca azalsalar dahi faaliyetlerini devam ettirmekteydiler. Bunlara Osmanlı döneminde kurulanlar eklendiğinde XVII. yüzyılda yaklaşık yüz medreseye ulaştıkları görülmektedir. Dâru'l-Kurralar, dâru'l-hadisler, kütüphaneler, sıbyan mekteplerinin yanı sıra çeşitli tarikatlara ait tekkeler de aynı zamanda birer eğitim kurumlarıydı. Mescid-i Aksâ'nın bu topraklarda bulunması Müslüman dünyasının önemli âlimlerinin buraya gelerek belirli sürelerde ders vermeleri için bir vesile olmuştu.

Hristiyanlara ait kilise, patrikhane ve piskoposluklar aynı zamanda birer eğitim merkezi olarak işlevlerini sürdürürken müstakil okullar da eğitim-öğretime devam etmişlerdir. Bu eğitim kurumlarında her bir Hristiyan

mezhebinin ve onların arkasında yer alan Batılı devletlerin ilgi ve müdahaleleri gözlenmektedir.

Yahudilerin bu alandaki kurumsal faaliyetleri XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Yine farklı ülkelerin hükümetlerinin ve bu ülkelerdeki Yahudi cemaatlerin Sancak'taki Yahudi toplumunun eğitimlerine, açtıkları okullar aracılığı ile yön verdikleri ve buraları birer nüfuz alanı olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Özellikle Avrupa destekli olarak Yahudi mekteplerinin laikleşmesi hareketi Musevî cemaati ve Kudüs hahamlarından büyük tepki görmüştür.

Tüm bu yönleriyle Osmanlı dönemi Kudüs'ünde eğitimin tarihçesi, genel siyasî tarihle paralel şekilde seyretmiştir. Merkezî yönetimin güç kaybettiği yıllarda şehirdeki Müslüman kurumları da gerilemiş, buna mukabil yabancı ve gayr-i Müslim kurumları ilerleme kaydetmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Kudüs'e atfettiği dinî değer burada yapılan mimarî çalışmalarında kendisini açıkça göstermektedir. Şehir, Osmanlı yönetimine geçmesi ile birlikte adeta bir şantiyeye dönüşmüş, gerekli görülen yerlerde tamir çalışmaları yapılırken yeniden veya ilk kez inşâ faaliyetleri de gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmaların en bariz örnekleri Eski Şehir olarak adlandırılan bölgede ve Mescid-i Aksâ içerisinde olmakla beraber diğer dinî yapıların da esaslı tamirlerden geçirildiğini görmekteyiz.

Çeşme, eyvan, ribat, kule gibi çeşitli sivil ve askerî mimarî örnekleri de bu dönemde Osmanlının imzasını taşıyan sivil mimarî unsurlarıdır. Ancak bunlar arasında en önemlisi kuşkusuz Kanuni Sultan Süleyman döneminde yeniden inşâ edilen Kudüs şehir surlarıdır. Eski Şehir denilen bölgeyi tamamen çevreleyen bu surlar Bizans ve Haçlılar döneminden kalan temeller üzerine yükselirken bu faaliyet mühim masraflara yol açmıştır. Sadece surlar değil şehirde yapılan tüm mimarî çalışmalarının masrafları başta devlet hazinesi olmak üzere vakıflar ve yerel halk tarafından karşılanmıştır.

- KAYNAKÇA -

- Akgündüz, Ahmet, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı-2: Özel Hukuk-1/Şahsın Hukuku-Aile Hukuku*, I-III, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2012.
- Altındağ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1945.
- Aref el-Aref, "The Closing Phase of Ottoman Rule in Jerusalem", *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, ed: Moshe Moaz, Magnes Press, Jerusalem 1975, 334-340.
- Armaoğlu, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1994.
- Arnon, Adar, "The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period", *Middle Eastern Studies*, 1992, 28 (1), 1-65.
- Aseli, Kamil Jamil, "Jerusalem Under the Ottoman, 1516-1831 AD", *Jerusalem in History*, ed: Kamil Jamil Asali, Scorpion Publishing, England 1989, 201-227..
- Aseli, Kamil Jamil, "Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)", *DİA*, XXVI, 334-338.
- Aslanapa, Oktay, "Kubbet El-Sahra'da Osmanlı Devri Tamirleri", *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya, Ünsal Yüce Anısına Sempozyum Bildirileri*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1989.
- Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkılap Yay., İstanbul 1986.
- Ataöv, Türkaya, *Kudüs ve Devletler Hukuku*, Yonca Yay., Ankara 1989.
- Avcı, Casim, "Kudüs (Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar)", *DİA*, XXVI, 327-329.
- Avcı, Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yay., İstanbul 2004.

- Aydingün, İsmail-Dardağan, Esra, "Rethinking the Jewish Communal Apartment in the Ottoman Communal Building", *Middle Eastern Studies*, 2006, 42 (2), 319-334.
- Baltacı, Cahit, "Osmanlı Eğitim Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, I-VII, Ağaç Yay., İstanbul 1993, V, 7-145.
- Ben-Arieh, Y., "The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century", *Annals of the Association of American Geographers*, 1975, 65 (2), 252-269.
- Bozkurt, Gülnihal, "Osmanlı-Yahudi İlişkileri", *Belleten*, 1993, 57 (219), 539-563.
- Buhl, F., "Kudüs", *İA*, MEB Yay., VI, 952-964.
- Cihan, Ahmet, *Osmanlı'da Eğitim*, 3F Yay., İstanbul 2007.
- Çakar, Enver, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdari Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003, 13 (1), 351-374.
- Çam, Nusret, *İslâm'da Sanat, Sanatta İslâm*, Akçağ Yay., Ankara 1997.
- Çelik, Mehmet, "Filistin", *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, Çağ Yay., İstanbul 1993, XIII, 133-155..
- Demirkent, Işıl, "Kudüs (Haçlılar Dönemi)", *DİA*, XXVI, 329-332.
- Dieckhoff, Alain, "Birlik ve Bölünme Arasında Arap Cemaati", *Kudüs 1850-1948*, ed. Catherine, Nicault, çev. Estreya Seval Vali, İletişim Yay., İstanbul 2001.
- Doumani, Beshara B., "Palestinian Islamic Court Records: A Source for Socioeconomic History", *Middle East Studies Association Bulletin*, 1985, 19 (2), 155-172.
- Dölen, Emre, "Kartpostallarla Geçmişte Kudüs: Kutsal Bir Şehir Olan Kudüs'ün Bütün Tek Tanrılı Dinlerle Çok Yakın Bağları Vardı", *Tarih ve Toplum*, 1995, 24 (143), 28-35.

- Dölen, Emre, “Kartpostallarla Geçmişte Şam”, *Tarih ve Toplum*, 1996, 25 (145), 28-34.
- Ebû Aliyye, Abdu’l-Fettâh Hasan, *el-Kuds Dirâsatun Târihiyyetun Havle’l-Mescidi’l-Aksâ ve’l-Kudsi’ş-Şerîf, Dâru’l-Merîh*, Riyad 2000.
- el-Muhibbi, Muhammed Emin b. Fadlullah, *Hulâsatu’l-Eser fî A’yâni’l- Karni’l-Hâdî Aşer*, I-IV, Matbaatü’l-Vehbiyye, yy, 1284.
- Emecen, Feridun, “Canbirdi Gazâlî”, *DİA*, VII, 141-143.
- Emecen, Feridun, “Fahreddin Ma’noğlu”, *DİA*, XII, 80-82.
- Ercan, Yavuz, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988.
- Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Yay., Ankara 2001.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname (Hatay, Suriye, Lübnan, Filistin)*, yay., İsmet Parmaksızoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1985.
- Fortno, Benjamin, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, çev: Mehmet Beşikçi, Koç Üniv. Yay., İstanbul 2013.
- Franken, H.J. “Jerusalem in the Bronz Age 3000-1000 BC”, *Jerusalem in History*, ed. K.J.Asali, Scorpion Publishing, England 1989, 11-41.
- Gerber, Haim, *Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1985.
- Gilbar, Gad, *Economy and Society in Palastine at the Close of the Ottoman Period: a Diversity of Change*, Ottoman Palestine 1800-1914, ed. Gad Gilbar, Gustav Heinemann İnstitute of Middle Eastern Studies, Hayfa, 1990, 1-14.
- Göksoy, Hasan Ali, “Kaybolan Kültür ve Sanat Merkezleri: Mevlevihaneler”, *İlgi*, (103), İstanbul 2002, 13-23.

- Grabar, Oleg, *İslâm Sanatının Oluşumu*, çev: Nurcan Yavuz, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1988.
- Gray, John, *a History of Jerusalem*, the Trinity Press, London, 1969.
- Grossman, David, “Arab Population in Palestine during the Ottoman Era: Perceptions and Reality”, *Horizons in Geography*, No. 79/80, Themes in Israeli Geography, 2012, 136-153.
- Gündüz, Mustafa, *Osmanlı Eğitim Mirası*, Doğu-Batı Yay., İstanbul 2015.
- Güneş, Hasan Hüseyin, *Tarihî Olaylar ve Belgeler Işığında Kudüs’ü Yeniden Düşünmek*, Önsöz Yay., İstanbul 2017.
- Ğüşe, Muhammed Hâşim, “el-Kuds fi’d-Damîr”, *Muhadaratun fî Müntedi’l-Fikri’l-Arabî, Dâiratu li’l-Buhûsi ve’t-Tevsîkı ve’l-İ’lâm*, Amman 2009, 1-10.
- Hammer, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, I-II, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1989.
- Harman, Ömer Faruk, “Kudüs”, *DİA*, XXVI, 323-327.
- Hasanoğlu, Eldar-Arslantaş, Nuh, *Kudüs –Vahiyle Kutsanan Şehir–*, Albaraka Yay., İstanbul 2023.
- Haydaroglu, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.
- Heyd, Uriel, *Ottoman Document on Palestine 1552-1615: a Study of the Firman According to the Mühimme Defteri*, Oxford University Press, London 1960.
- Hitti, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 1995.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I-II, ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 1998, II, 223-361.

- İpşirli, Mehmet, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilat”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I-II, ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 1994I, 139-277.
- İpşirli, Mehmet,-Temîmî, Muhammed Dâvûd, *Evkâfu ve Emlâku'l-Müslimîne fî Filistin*, IRCICA, İstanbul 1982.
- Jorga, Nikola, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I-V, çev: Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yay., İstanbul 2005.
- Kanat, Elif, *Kudüs'teki İslâmî Vakıf ve Eserlerle İlgili Şam Ahkâm Defterlerinde Yer Alan Hükümler (1742-1830)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Ün. Türkiyat Araştırmaları Ens., İstanbul 2013.
- Karaman, Lütfullah, “Filistin”, *DİA*, XIII, 89-103.
- Katz, Itamar–Kark, Ruth, “The Church and Landed Property: The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem”, *Middle Eastern Studies*, 2007, 43 (3), 383-408.
- Katz, Itamar–Kark, Ruth, “The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem and Its Congregation: Dissent over Real Estate”, *International Journal of Middle East Studies*, 2005, 37 (4), 509-534.
- Kayhan, Hüseyin, “Selçuklu-Fatımî Halifeliği İlişkileri”, *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, V, 753-758.
- Kazıcı, Ziya, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, Bilge Yay., İstanbul 2004.
- Kenanoğlu, M. Macit, “Mîrî Arazi”, *DİA*, XXX, 157-160.
- Koçsoy, Şevket, “Türk Tarihi Kronolojisi”, *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, I, 73-188.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991.

- Kushner, David, "The Ottoman Governors of Palestine, 1864-1914", *Middle Eastern Studies*, 1987, 23 (3), 274-290.
- Kushner, David, Ali Ekrem Bey, Governor of Jerusalem 1906-1908, *International Journal of Middle East Studies*, 1996, 28 (3), 349-362.
- Little, Donald P.,-Turgay, A. Üner, "Documents from the Ottoman Period in the Khālidi Library in Jerusalem", *Die Welt des Islams*, New Series, 1980, 20 (1/2), 44-72.
- Little, Donald, "Jerusalem under the Ayyubids and Mamluks, 1187-1516", *Jerusalem in History*, ed. K.J. Asali, Scorpion Publishing, England, 1989, 177-199.
- Mahmûd, Şefik, Târîhu'l-Kuds, Dâru'l-Beşîr, Amman, 1984.
- Makdisi, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim –İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı–*, çev: Ali Hakan Çavuşlu-Tuncay Başoğlu, Klasik Yay., İstanbul 2012.
- Mehmet Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I-VI, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.
- Mevsûatu'l-Muduni'l-Filistiniyye*, Dâiratu's-Sekâfeti ve Munzametü't-Tahrîr, Dımaşk 1990.
- Miroğlu, İsmet, "Yavuz Sultan Selim", *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, Çağ Yay., İstanbul 1993.
- Mouradian, Claire, "Batılı Güçler Nezdinde Önemli Bir Koz: Hıristiyanlar", *Kudüs 1850–1948*, ed. Catherine, Nicault, çev: Estreya Seval Vadi, İletişim Yay., İstanbul 2001, 159-186.
- Muhibbî, Muhammed Emin b. Fazlullah (1111/1699), *Hulâsatü'l-Eser fî A'yâni'l-Karni'l-Hâdî Aşer*, I-IV, Matbaatü'l-Vehbiyye, Kahire 1869.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicu'l-Vukuat*, I-IV, sad. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1980.
- Necm, Raif Yusuf, *Künûzu'l-Kuds*, Mecmaü'l-Meleki li-Buhûsi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye, Amman, 1983.

- Nicault, Catherine, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", *Kudüs 1850–1948*, ed. Catherine, Nicault, çev: Estreya Seval Vadi, İletişim Yay., İstanbul 2001.
- Nicault, Catherine, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", *Kudüs 1850–1948*, ed. Catherine, Nicault, çev: Estreya Seval Vadi, İletişim Yay., İstanbul 2001.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1974.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim*, Turhan Yay., Ankara 2000.
- Özkuyumcu, Nadir, "Tolunoğulları", *DİA*, XLI, 233-236.
- Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, I-X, Ötüken Yay., İstanbul 1994.
- Öztürk, Mustafa, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", *History Studies Middle East Special Issue*, Ankara 2010, 325-351.
- Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1995.
- Palabıyık, Muhammet Hanefi, "Medreseler ve Mektepler", *İslâm Kurumları Tarihi*, ed: Eyüp Baş, Grafiker Yay., Ankara 2013, 491-509.
- Peri, Oded, "Waqf and Ottoman Welfare Policy. The Poor Kitchen of Hasseki Sultan in Eighteenth-Century Jerusalem", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1992, 35 (2), 167-186.
- Raymond, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev: Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995.
- Rebâya, İbrahim, "el-Havânîku fi'l-Kuds Hilâli Asri'l-Osmânî", *Mecelletü'l-Câmiatü'l-İslâmiyye*, 2010, (1), 665-688.
- Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı'da Eğitim Tarihi*, İletişim Yay., İstanbul 1991.

- Sarıçam, İbrahim, “Türk-İslâm Tarihinde Yükseköğretimin Arka Planı”, *Türk-İslam Tarihinde Yükseköğretim*, ed: Mustafa Genç, Abant İzzet Baysal Üniv. Yay., Bolu 2015, 11-22.
- Satış, İhsan, “Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde Avrupalı Devletlerin Nüfuz Mücadelesinden Bir Kesit: Hıristiyan Cemaatlerin İmar Faaliyetleri”, *OTAM*, 2013, (34), 185-221.
- Satış, İhsan, 8 Numaralı (Kamame) Kilise Defterinin Tanıtımı ve Fihristi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2012, 5 (21), 306-313.
- Saydam, Abdullah, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Derya Yay., Trabzon 1999.
- Schidorsky, Dov, “Libraries in Late Ottoman Palestine between the Orient and the Occident”, *Libraries & Culture, Orientalist Libraries and Orientalism*, 1998, 33 (3), 260-276.
- Schölch, Alexander, “Jerusalem in the 19. Century (1831-1917)”, *Jerusalem in History*, ed. K.J. Asali, Scorpion Publishing, England 1989, 228-248.
- Schölch, Alexander, “The Demographic Development of Palestine, 1850-1882”, *International Journal of Middle East Studies*, 1985, 17 (4), 485-505.
- Seyyid, Eymen Fuad, “Fâtımiler”, *DİA*, XII, 228-237.
- Singer, Amy, *Kadılar, Kullar ve Kudüslü Köylüler*, çev: Sema Bulutsuz, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.
- Singer, Amy, *Osmanlı’da Hayırseverlik –Kudüs’te Bir Haseki Sultan İmareti–*, çev: Dilek Şendil, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2004.
- Solakzade Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzade Tarihi*, I-II, haz. Vahid Çabuk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) –İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin–*, çev: Osman Yener, İletişim Yay., İstanbul 2010.

- Tanman, Baha, "Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu, Mimarlık ve Çini Sanatına Dair Bir Araştırma", *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslar Arası Bilgi Şöleni Bildirileri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2001, 511-548.
- Tanyu, Hikmet, "Ağlama Duvarı", *DİA*, I, 474-475.
- Tâzî, Abdulhâdî, *Evkâfu'l-Mağribeti fi'l-Kuds*, Matbaatü Fedâle, Fas, 1981.
- Tomar, Cengiz, "Kudüs (Memlukler Dönemi)", *DİA*, XXVI, 332-334.
- Tütüncü, Mehmet, "Kudüs Mevlevihânesi Tarihi ve Mimarisi", *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlana Sempozyum Bildirileri*, Çanakkale 2006, 1094-1120.
- Uludağ, Süleyman, "Hankah", *DİA*, XVI, 42-43.
- Umar, Ömer Osman, Osmanlı Döneminde Yahudilerin Filistin'e Yerleşme Faaliyetleri, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Elazığ 2002, 12 (2), 421-438.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi I-IV, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Yay., Isparta 2013.
- Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrine Kudüs*, I-II, haz: İlhan Ovalıoğlu, Raşit Gündoğdu, Cevat Ekinci vd., Çamlıca Yay., İstanbul 2009.
- Wenger, Marta, "Jerusalem, Middle East Report", No. 182, *Jerusalem and the Peace Agenda*, May - Jun., 1993, 9-12.
- Wilkinson, John, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", *Jerusalem in History*, ed. K.J.Asali, Scorpion Publishing, England, 1989, 75-104.

Yaşar, Şükran, “Kudüs’ün Osmanlı Yönetimine Girişi ve Yavuz Sultan Selim’in Kudüs Ermenilerine Tanındığı İmtiyazlar”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2003, 1 (2), 105-115.

Yetkin, Suut Kemal, *İslâm Ülkelerinde Sanat*, Cem Yay., İstanbul 1984.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Ahmed b. Tolun”, *DİA*, II, 141-143.

Ze’evi, Dror, “Women in 17th-Century Jerusalem: Western and Indigenous Perspectives”, *International Journal of Middle East Studies*, 1995, 27 (2), 157-173.

Ze’evi, Dror, *Kudüs –17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağı’nda Toplum ve Ekonomi–*, çev: Serpil Çağlayan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000.

